

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Husitská teologická fakulta

DIPLOMOVÁ PRÁCE

2011

Lea BRODSKÁ

Univerzita Karlova v Praze

Husitská teologická fakulta

Diplomová práce

Filantropismus a jeho vliv na pedagogické myšlení a školu

Philanthropy and its Influence on Pedagogical Thinking and School System

Vedoucí práce:

doc. PhDr. Miroslava Váňová CSc.

autor:

Lea Brodská

Praha 2011

Poděkování:

Na tomto místě bych ráda pronesla poděkování těm, kterým tato studie vděčí za svůj vznik.

Především děkuji své vedoucí práce, doc. PhDr. Miroslavě Váňové CSc., která byla ochotna se na této práci se mnou podílet. Její hodnotné rady, vědecká doporučení a vzácné připomínky byli vždy doprovázeny vlídným, laskavým a zdvořilým přístupem. Zvláště pak děkuji za její ochotu, se kterou ke mně přistupovala i v dobách svého volna. Spolupráce s ní byla potěšující a příjemná a bezesporu značně přínosná.

Stejnou měrou vyjadřuji i svůj velký dík lidem nejvzácnějším. Svému partneru Michalovi za nenahraditelnou podporu a důvěru, své dceři Theušce za klidné noci a celé své rodině, zejména mojí mámě za celoživotní nasměrování a jistotu.

A samozřejmě mým nejdražším přátelům. Jmenovitě Tereze K., Lence J., Aleně Š., Kláře T. a Tereze B. za dlouhá a trpělivá naslouchání.

Čestné prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci s názvem *Filantropismus a jeho vliv na pedagogické myšlení a školu* napsala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze dne 27. června 2011

Lea Brodská

Anotace

Práce se zabývá analýzou filantropismu, jakožto významného hnutí v dějinách pedagogiky. Analyzuje myšlenky jednotlivých myslitelů tohoto směru, zvláště Johanna Bernharda Basedowa. Porovnává rovněž dílo J. B. Basedowa a dílo J. A. Komenského. Ukazuje vliv filantropismu na pedagogiku v Rakousku, zvláště v českých zemích.

Annotation

The thesis deals with the analysis of philanthropy as an important movement in the history of pedagogy. It analyses the thoughts and ideas of the individual representatives of this period, especially of Johann Bernhard Basedow. It further on compares the work of J. B. Basedow and J. A. Komensky and shows the influence of philanthropy on pedagogy in Austria and particularly in Czech countries.

Klíčová slova

Filantropismus, filantropinum, Johann Bernhard Basedow, Elementarwerk

Keywords

Philanthropy, philanthropinum, Johann Bernhard Basedow, Elementarwerk

OBSAH:

ÚVOD	7
2. FILANTROPICKÝ IDEÁL	12
3. JOHANN BERNHARD BASEDOW	14
3.1. Basedowův život.....	14
3.2. Basedowovy pedagogické myšlenky	17
3.2.1. Neobyčejná a nejlepší metoda k vzdělávání mládeže ze vznešených stavů	17
3.2.2. Cesta k Elementarwerku skrze Methodenbuch, Elementarbuch a Výzvu k přátelům lidstva a zámožným lidem ohledně škol a studií a jejich vlivu na veřejné blaho, včetně plánu Elementární knihy lidského poznání.....	17
3.2.3. Elementarwerk a jeho analýza	22
4. FILANTROPINUM - ŠKOLA PŘÁTELSTVÍ MEZI LIDMI	29
5. POROVNÁNÍ PEDAGOGICKÝCH CÍLŮ J. A. KOMENSKÉHO A J. B. BASEDOWA	31
6. OSTATNÍ FILANTROPISTÉ A POKRAČOVATELÉ BASEDOWA	35
6.1. Příznivci Velké francouzské revoluce	35
6.2. Odpůrci Velké francouzské revoluce.....	36
7. VLIV FILANTROPISMU NA ČESKOU PEDAGOGIKU	43
ZÁVĚR	54
SEZNAM LITERATURY	63

ÚVOD

U všech kulturních národů všech dob, tzn. v celých dějinách pedagogiky, bylo nejdůležitějším faktorem nalézt nejlepší metody výchovy a jejichž pomocí reformovat stávající svět. O to se snažili i němečtí reformátoři v závěru 18. století, kteří zamýšleli skrze revoluci ve výchově vychovat lepší příští generace. Až posléze se jim dostalo pojmenování filantropisté. Mnoho těchto pedagogů filantropistů dosáhlo významných objevů v oblasti výchovy, avšak častokrát byli společností napadáni pro napodobování, kopírování či defraudaci cizích myšlenek. Tato obvinění se vztahovala zejména k zakladateli tohoto směru Johannu Bernhardovi Basedowovi. Je proto zapotřebí všechna tato stíhání kriticky zkoumat a analyzovat. Byl filantropismus pokrokovým hnutím? Můžeme ho zařadit mezi průkopnické směry přinášející užitek v moderní pedagogice? Stal se jeho zakladatel učitelem mecenášem? Byly jeho snahy naplněny? Jaký vliv měl filantropismus na proměnu školy v josefinismu a školy nynější? Je možné, že se filantropické ústavy staly paralelou ke Komenského dílně lidskosti? Jaké bylo hodnocení z hlediska přímého využití filantropických idejí v praxi? Kým byli filantropisté inspirováni? Tento výčet otázek se stává zároveň cílem této pedagogické studie.

Filantropismus¹ spadá do období osvícenství. Německé osvícenství vzniká na počátku 18. století a je to duchovní směr prahnoucí po uplatnění racionální vědy a po zkušenosti, jakožto pramenu pravého poznání. Neméně probíranou otázkou je i touha po obecnějším a soustavnějším vzdělání všech. Do centra veškerého dění se dostává člověk, což znamená, že antropocentrismus se stává hybnou silou tohoto hnutí. Společně s osvícenstvím pronikl do Německa na konci 17. a začátku 18. století další duchovní proud – pietismus. Základem mu byla citová zbožnost, díky které je nutno vést laiky k činorodosti. Odmítal církevní dogmatismus a ubíral se k přirozené prvokřesťanské zbožnosti - pietas. Oba jmenované směry měly nemalý vliv na vznik samotného filantropismu. Filantropismus je typickým středoevropským myšlenkovým proudem, který velmi výrazně zasahuje do rámce pedagogického. Zvláště pak do myšlení výchovného. Představitelé tohoto směru zřetelně přispěli k urychlení procesu emancipace školy a výchovy z podřízeného vztahu k církvi (Štverák, V., 1980, s. 5 – 8).

Tato práce je prací teoretickou a jejím cílem je rozebrat základní ideje filantropismu a ukázat jejich vliv na pedagogické myšlení v Rakouské monarchii a zvláště v českých zemích.

¹ Označení filantropismus je vzato z řeckého *filein* = milovat, *anthropos* = člověk. Filantropové = přátelé lidí, lidumilové.

Práce je rozdělena do 7 kapitol, které pojednávají o vzniku filantropismu, o filantropickém ideálu, o zakladateli tohoto směru, Johannu Bernhardu Basedowovi, jeho životě, díle, pedagogických myšlenkách, postupech a o jeho následovcích. Dále o filantropinu, škole přátelství mezi lidmi, o porovnání pedagogických cílů Jana Amose Komenského a Johanna Bernharda Basedowa, či o tom, jaký vliv měl filantropismus na českou pedagogiku.

Klíčovým pramenem ke zpracování této studie se mi stalo dílo Vladimíra Štveráka, který jako jediný u nás se soustavněji filantropismem zabýval a vytvořil přehled filantropické pedagogiky. Samozřejmě, že se filantropismem zabývá i většina učebnic týkajících se dějin pedagogiky, ovšem pouze v podobě stručného přehledu. Poněkud podrobněji filantropismus rozebral i Otakar Kádner ve svých Dějinách pedagogiky a Miroslav Cipro v publikaci Němečtí pedagogové.

1. VZNIK FILANTROPISMU

Na počátku 18. století se v Německu objevily dva duchovní směry – pietismus a osvícenství. Pietismus², hnutí v protestantismu 17. – 18. století, nalezl své největší zastoupení zejména v německých zemích. Ideologem byl Philipp Jacob Spener. Stěžejní myšlenkou se stala záležitost vykoupení, kterého není možno docílit na základě lidské bezprostřednosti. Nezbytnou součástí se v tomto úkolu stává božská milost, které je hoden pouze člověk bohobojný a držící se ve všech ohledech Písma. Ve svém spise *Pia desideria*³ Spener definoval šest přání. Pečlivé studování slov Boha, aktivní užití církevních diletantů, křesťanství činu⁴, umírněné vystupování v otázce církevních kontroverzí, náprava teologického vzdělávání a povznášející kázání. K užívání těchto zásad pietismu se přihlásili August Hermann Francke a hrabě Mikuláš Zinzendorf. Ústředním promotorem ve školské sféře Spenera se stal A. H. Francke (Cipro, M., 2003, s. 71).

A. H. Francke byl organizátorem výchovných a školských institucí⁵ v Halle. V těchto zařízeních se objevily elementy nových pedagogických postojů, ve kterých se kladl největší důraz především na realie, přírodu, lidskou práci a potřeby praktického života. Na to, aby se vzdělání dostávalo všem. Dosáhnout zbožnosti se dalo skrze postup příkladnosti, výzvu k pravdě, přispívání k poddajnosti, přičinlivosti, modlitbě a lásce. Studium náboženství vyplňovalo přibližně polovinu celkového vyučování. Neméně zásluh v oblasti pedagogiky Franckeovi přinesla i jeho soustava výuky, která umožňovala každému žákovi odlišně postupovat v jednotlivých předmětech. Tento postup podléhal studentovým výsledkům a umožnil mu tak být příslušníkem několika společenství. Úspěšným rysem se staly i Komenského prvky realismu, které Francke uplatnil v reálných předmětech v názorném vyučování. Po Franckeově smrti přešlo řízení všech institucí na syna a zetě a později se jejich nástupcem stal Franckeův pravnuček A. H. Niemayer, který byl často označován jako druhý zřizovatel ústavů v Halle, neboť úroveň v době jeho řízení byla stejně vysoká, jako ve Franckeově době. Ovšem Niemayer nepokračoval v duchu pietistické výchovy, ale zcela podlehl duchu osvícenskému (Cipro, M., 2003, s. 72 – 73).

² Pietas = zbožnost.

³ Zbožná přání - tento spis vyšel v roce 1675.

⁴ Christentum der Tat.

⁵ Patřili sem: sirotčinec, škola pro děti platící školné, pedagogium – ústav, který připravoval na další studium na univerzitě, určen byl především pro šlechtické děti, dále škola latinská, určená zejména pro měšťanské děti, potom učitelský seminář, ústav pro vzdělání učitelů latinských škol, ústav pro výchovu šlechtických dívek a teologická kolej.

Osvícenství, filozofické a kulturní hnutí revoluční buržoazie 17. a 18. století usiluje o překonání náboženské ideologie vyzdvižením zlepšení vědy, zvláště pak věd přírodních. V českých zemích se osvícenství rozšířilo koncem 18. století.

Oba směry byly podníceny rozmachem empirické a racionální vědy a potřebou soustavnější obecné vzdělanosti. Usilovaly o konec tradicionalisticky zaměřeného dogmatismu a sterilního intelektualismu. Do centra pozornosti filozofie, kultury a umění vstoupila teorie antropocentrismu⁶. Univerzální potřebou se stala svoboda a volnost, neboť právě osobní svoboda je v dokonalém souznění se společenským pokrokem.

Přední představitelé německé klasické literatury se sjednotili v hnutí známém pod názvem Sturm und Drang⁷ jako boj proti vládnoucímu feudalismu, který měl silně nepříznivý vliv na celý veřejný německý život a jeho rozvoj. V oblasti pedagogiky byli němečtí pedagogové inspirováni Rousseauovým Emilem (Štverák, V., 1980, s. 5 - 8).

V závěru 18. století vznikají v Německu dvě pokroková pedagogická hnutí, filantropismus a novohumanismus. Filantropistické vzdělání probíhalo na základě osvojování uspořádaného a didakticky zpracovaného obsahu. U novohumanistů⁸ šlo spíše o utváření abstraktně pojaté humanity skrze studium klasických literátů. Jejich pojetí se především vztahovalo na střední školy a gymnázia. Základním pilířem novohumanismu byl návrat k řecké kultuře. Chápali jí jako projev souladu, krásy, přirozenosti a jako trvalý model lidství. Obnovu vyššího vzdělání proto chtěli uskutečňovat skrze rozvoj osobnosti žáka, který se měl opírat o obecné myšlenky pravdy, dobra a krásy. Úkolem tohoto vzdělání bylo pomocí klasické literatury zapojit jednotlivce do kulturních zvyklostí. Studium klasické literatury bylo založeno na čtení v originálech, proto pro novohumanisty byla také velmi dominantní znalost cizích jazyků, zejména řečtiny a latiny. Zastávali názor, že skutečně vzdělán je pouze ten, který zná oba tyto jazyky. Prostřednictvím těchto znalostí se člověk stává zdvořilým a rozvíjí svou tvořivost. Ovšem právě toto osvěžení vzdělání literaturou později vedlo k tomu, že namísto prvoplánovitě zamýšleného formálního vzdělání se přešlo ke vzdělávání encyklopedickému. I samotné náklady na vzdělání a obsahová vybíravost vedli k tomu, že

⁶ Způsob myšlení, pro něž je člověk středem všeho.

⁷ Bouře a vzdor – intelektuální směr v Německu v letech 1770 – 1785, k němuž se hlásili Herder, Klinger, Goethe, Schiller a jiní spisovatelé, básníci, filozofové a umělci.

⁸ Novohumanisté se dělí na „starší“ a „mladší“. Starší novohumanisté (J. M. Gesner, J. A. Ernesti, Chr. G. Heyne) požadovali, aby školství připravovalo užitečné příslušníky stavu učenců, úředníků a učitelů, oproti tomu mladší novohumanisté (Fr. A. Wolf, Wilh. von Humboldt) se chtěli pomocí pravdy, dobra a krásy dobrat k všestranně vzdělané osobnosti.

takto vzdělání mohli být pouze děti z vyšších vrstev. Pro zvýšení úrovně společnosti začaly posléze tyto školy navštěvovat také děti ze středních vrstev⁹. Do českých zemí se novohumanismus dostal až v polovině 19. století prostřednictvím Exner-Bonitzovy reformy střední školy. „Nástin organizace gymnázií a reálék“ z roku 1849, zhotovený F. Exnerem a H. Bonitzem, očekával, že gymnázium poskytne obecné vyšší vzdělání, ve kterém dochází k rovnocennosti mezi vzděláním humanitním a přírodovědným. Byl omezen počet hodin latiny a vyučovacím jazykem se stala němčina. V rámci novohumanistického ideálu byla do vyučování zavedena také řečtina a podpořeno bylo také vyučování matematice a přírodním vědám. Do učebního plánu byl včleněn dějepis, zeměpis a filozofická propedeutika (logika a psychologie). Gymnázium v této podobě se vyvíjelo jako příprava na univerzitu (Skalková, J., 2007, s. 35 - 38).

V otázce výchovy byli však mnohem radikálnější filantropisté. Hlavním představitelem a současně i zakladatelem tohoto směru byl J. B. Basedow, dále J. H. Campe, K. Salzmann, K. H. Bahrdt, J. Ch. F. GutsMuths, J. F. Simon, I. G. Schweighäuser, E. Ch. Trapp, P. Villaume, F. G. Resewitz, F. E. von Rochow a další. Byli přesvědčeni, že jediné možné napravení stávajícího státu je možné pouze skrze „revoluci ve výchově“. Lidské vystupování se má opírat o štěstí lidí a prospěch státu. Základním pilířem se jim stal rozum, a to jak v podobě rozumného politického uspořádání státního zákonodárství, tak hlavně ve výchově založené na rozumu, kterou chtěli filantropisté změnit svět (Štverák, V., 1980, s. 5 - 8).

⁹ Pomocí tohoto vzdělání začala společnost utvářet pozice, kterými se oddělovali „vzdělanci“ od „nevzdělanců“.

2. FILANTROPICKÝ IDEÁL

Cílem filantropistů se stalo „...*vychovat mládež k životu obecně prospěšnému, vlasteneckému a šťastnému.*“ (Štverák, V., 1980, s. 51). Toto štěstí mělo spočívat v dodržování a respektování určitých norem jednání každého člověka a tím se vyvarovat bezuzdnému uspokojování lidských potřeb. Proto by měl vychovatel dbát stejnou měrou jak na stránku duševního, tak i tělesného vývoje.

Největší zásluhy mají filantropisté v oblasti tělesné výchovy, kterou ve svých ústavech inovovali jako první po antickém Řecku. V tomto rámci také dochází ke zrušení tělesných trestů¹⁰ chovanců, které byly v tehdejší době samozřejmostí. Nemalé množství humanistů proto podporovalo a vkládalo velké naděje do filantropina¹¹. Např. Immanuel Kant, který byl od počátku snaživým podporovatelem desavského filantropina, neboť výchovu lepší generace považoval za největší a nejtěžší problém, jaký kdy mohl být člověku uložen. Vysoce oceňoval výchovnou praxi filantropistů a význam jejich pedagogického pokusu, kterým pomáhali přeměnit vychovatelství ve vědu. Kromě tělesné výchovy kladli filantropisté také důraz na sexuální výchovu, kterou zakládali na včasném poučení mládeže. Nejpodstatnějším pudem pro ně byl pud lásky, poněvadž láska je prvním, nejpřirozenějším pudem člověka a je zdrojem veškerého štěstí.

Cílem jejich výchovy není „absolutní dokonalost“, ale „dokonalost relativní“, což se dá rozpoznat v názoru vychovat z chovanců lidi schopné, praktické a se smyslem pro výdělek. Na tomto základě je vyzdvihován i význam manuálních povolání. Toto ovšem vedlo k holému praktikizmu, povrchnímu encyklopedismu a k podceňování vědy. Ve snaze vychovat lidi praktické dochází k určité rovnováze racionalismu a naturalismu – snaha vychovat lidi a ne odborníky. Děti chudiny měly být vedeni k tomu, aby se z nich staly dobří a poslušní občané, kteří se ze svého údělu mají těšit a zároveň ochotně pomoci druhým. Základem se jim stala i rozumová přírodní výchova pod heslem Příroda – Škola - Život.

V otázce církve a školy filantropisté požadují, aby úlohu při obnově společnosti převzal do rukou stát a to tak, že oblast výchovy a vyučování bude organizovat a spravovat ústřední státní kolegium. V celkové otázce víry filantropisté náboženství využívají jako pomocníka při dosahování svých cílů. S osvícenci se však shodují v tom, že žádají tolerantně pojímané přirozené náboženství.

¹⁰ Např. rány holí, mrskáni rákoskou, plácnutí pravítkem na dlaň, klečení na hrachu, nošení oslích uší atd..

¹¹ Škola přátelství mezi lidmi.

Filantropisté nepožadovali nucenou docházku do státní školy a dovoľovali domácí výchovu i vyučování v soukromé škole. Stát nesmí zasahovat do práv rodičů, neboť právě rodinné prostředí je nejdůležitějším prostředkem ke správné výchově v rámci duševním, mravním i estetickém. Filantropisté se zaměřovali hlavně na středoškolskou výchovu.

Poprvé po Komenském se filantropisté znovu zabývali otázkou vztahu formálního a materiálního vzdělání, která je aktuální i v naší době. „*Člověk je bytost toužící po poznání, neboť potěšení z vědění je veliké*“ (Štverák, V., 1980, s. 57). Byli přesvědčení, že je možné nalézt univerzální vyučovací metodu dokazování a vynalézání a všechno vědění tak shrnout do jedné knihy poznání, která se vyvaruje všemu nepotřebnému a neužitečnému. Toto úsilí se zřetelně projevilo i u Leibnize, Wolfa a jejich žáků a u Pestalozziho. Učivo má vést k užitku a obsah vzdělání má být vybírán tak, aby byly rozvíjeny síly chovance potřebné pro společnost. Poznání věcí se mělo dít pouze skrze reálie místo slov, zejména přírodopis a matematika. Národní výchově mělo sloužit vyučování historickým vědám, politickému zeměpisu a tělesné výchově. Politické výchově mělo pomáhat i časté pořádání oslav, slavností, divadelních představení a pořádání výletů (Štverák, V., 1980, s. 51 - 64).

3. JOHANN BERNHARD BASEDOW

3.1. Basedowův život

Zakladatel německého filantropismu byl Johann Bernhard Basedow. Narodil se 11. září 1724 v Hamburku. Pocházel ze starého rodu Pobaltských Slovanů. Vyrůstal ve velmi tvrdých životních podmínkách, které byly zapříčiněny nelítostným útlakem svého otce. Otec stejně hrubě zacházel i s jeho matkou. Oba tento přístup silně poznamenal, matka i Johann trpěli častými depresemi. Basedow se měl původně vyučit parukářem, povolání svého otce, ale podařilo se mu vyžádat si studium na škole u sv. Jana, proslulé Johanneum. Byla to osmitřídní „škola učených“, na které mohly studovat i děti z nižších vrstev. Žáci zde museli od svých učitelů snášet nepříjemný pedantismus a nicotné memorování dlouhých, nesrozumitelných pasáží katechismu. Tento postoj byl v Basedowově době zcela obvyklý.

Pro těžkou situaci v rodině i díky tvrdým podmínkám ve škole mladý Johann ve svých šestnácti letech uprchl z domova do Holštýnska. Domnívám se, že právě tyto nelehké životní zkušenosti přivedly Basedowa k prvotnímu zamyšlení nad novými způsoby výchovy. Po mnohých neúspěšných pokusech získal práci a usadil se ve Flensburgu, kde se stal pomocníkem venkovského lékaře. Tento muž s ním jednal spíš jako se svým synem. Teprve zde Basedow poznal vlídnost a lásku a toto období právem označoval za nejradostnější v jeho životě. Na tomto základě Basedow uposlechl rady svého zaměstnavatele a vrátil se domů i do školy.

V letech 1743 - 1746 Basedow absolvoval akademické gymnázium. Pod vlivem svých učitelů začal intenzivně pochybovat o dogmatech nekompromisní luteránské víry svého dětství. V roce 1746 vstoupil na univerzitu v Lipsku, kde studoval bohosloví. Už na gymnáziu se u něj projevila nesoustředěnost a neschopnost udržet pozornost. Tento nezdar vyvrcholil právě v Lipsku, kde po krátkém čase přestal navštěvovat přednášky. Namísto toho si vytvořil vlastní filozofickoteologický systém založený na „zdravém rozumu“, který obsahoval změt cizích úsudků a myšlenek. Na základě toho začal vše zevšeobecňovat a zjednodušovat do snadno pochopitelných pouček. Po dvou letech strávených v Lipsku a po krátkém pobytu v Kielu na univerzitě se vrátil do Hamburku. V roce 1748 se Basedow přestěhoval do Borghorstu v Holštýnsku, kde působil tři roky jako soukromý vychovatel syna dvorního rady von Qualen. Se svým svěřencem začal pracovat pomocí nových výchovných zásad, založených na zdvořilém, přátelském a mírném jednání. S chlapcem chodil často na procházky, hrál si s ním, vyprávěl mu a vedl ho k samostatnosti. Tímto přístupem si velmi

rychle získal jeho důvěru. Formu přirozenosti aplikoval i na výuku latiny. Učil ho čtením, psaním a rozhovorem podle Komenského spisu *Orbis pictus*, aniž by využil gramatiky. Chlapec se za čtyři roky naučil latinsky hovořit, psát i překládat texty do němčiny. I jeho ostatní vědomosti byly na vyšší úrovni.

Díky svým dobrým výsledkům v oblasti výchovy a vyučování se Basedow stal brzy známým v celém Holštýnsku i Dánsku. Na přímluvu svých příznivců byl v roce 1753 jmenován profesorem filozofie a řečnictví na Královské rytířské akademii v Soroe v dánském Sjaellandu. V tomto období vznikl i jeho spis *Praktická filozofie*¹², který měl podporovat k rozšiřování mravností a blaha všech občanů. Zde se také oženil s guvernankou Dumasovou, která po roce manželství náhle zemřela. Zanedlouho se Basedow oženil podruhé s dcerou pastora Hammera.

Přestože Basedow většinu lidí nadchl svou volností přednášek, vypuštěním zbytečného memorování a naopak učením se smysluplnými rozmluvami, existovala i řada žárlivých kolegů, kteří proti němu začali ostře vystupovat. Byl napadán pro hlásání heterodoxních názorů, pro odmítání náboženských dogmat ve jménu rozumu či pro to, že napadá dosavadní způsob vyučování. To vše vyvrcholilo v roce 1761, kdy byl Basedow propuštěn ze svého místa na akademii a byl přeložen jako profesor filozofie na gymnázium v Hamburku - Altoně. V tomto období se věnoval rozsáhlé literární činnosti a to díky velmi malému množství vyučovacích hodin na gymnáziu. Teprve až později se ukázalo toto jeho období za velmi šťastné, neboť právě v této době vznikl spis *Philalethie*¹³, ve kterém poprvé nastínil svůj obraz pedagogického systému. „*Sympaticky zde působí jeho kritický postoj k hlavním církevním dogmatům i ke konfesijnímu fanatismu netolerantních obhájců zjeveného náboženství.*“ (Štverák, V., 1980, s. 13). V duchu osvícenství nahrazuje omezenou víru v nadpřirozeno důrazem na smyslové poznání. Je si také dobře vědom nedostatků ve svých formulacích některých problémů, což v předmluvě přisuzuje zdravotním důvodům. Po vydání *Philalethie* došlo v Hamburku ke vzpouře proti Basedowovi vedené protestantskými pastory, kteří jeho dílo označili za nemravné a nekřesťanské. Basedow musel opustit své místo a byl exkomunikován z církve. Došlo také k zákazu užívání a šíření jeho díla, které bylo nakonec i staženo ze škol a veřejně zničeno. Právě v této době se Basedow odvrátil od teologie a začal

¹² *Praktische Philosophie.*

¹³ *Philalethie* (Láska k pravdě), spis vydaný v roce 1763. Dále spis „*Methodika vyučování náboženství jak přirozeného, tak biblického*“ – *Methodischer Unterricht, sowohl in der natürlichen, als biblischen Religion.*

se plně věnovat pedagogice. V roce 1768 publikoval v Hamburku svůj velký reformní program, kterým se vlastně počínají dějiny filantropismu.

V roce 1771, ještě před vydáním *Elementarwerku*¹⁴, přesídlil se svou rodinou i se svými spolupracovníky z Altony do Dessavy a začal cestovat po školách severního a středního Německa. Nějaký čas také strávil v nadačních ústavech Augusta Hermanna Francka v Halle, který zakládal tyto ústavy v duchu pietismu¹⁵.

Veškerá Basedowova literární činnost, bezesporu velmi plodná a rozsáhlá, vedla k jedinému cíli, a to k vydání *Elementarwerku* a založení tzv. filantropina¹⁶, školy přátelství mezi lidmi, ve které se měly stát myšlenky na obnovu společnosti skrze novou výchovu realitou. Tvrdá práce měla i neblahé důsledky na osobnost Basedowa. Trpěl nespavostí, úzkostnými stavy, zhoršoval se mu zrak, byl zahořklý vůči práci. V těchto nelehkých chvílích propadal Basedow karbanu a pití. Pro pochopení Basedowova charakteru jsme plně odkázáni na svědectví, která se o něm dochovala. Proto mi nedá necitovat slova Goetheho: „*Basedow byl ve Frankfurtu velmi vyhledáván a pro své velké dary ducha obdivován, avšak nebyl to muž, který by dovedl jiné povznést na mysl, natož je řídit. ... Ovšem ještě mnohem podivuhodnější a obtížněji pochopitelné než jeho názory na vyučování bylo Basedowovo chování. ... Basedow zčistajasna začal zraňovat mysl lidí, ..., dokonce bez nejmenší příčiny se jim začal vysmívat a urážet jejich náboženské přesvědčení. ... úplně pohroužený do sebe, nedokázal ani v nejmenším dbát na svůj zevnějšek. ... rád popuzoval a trápil zvláště lidi nevinné a nic netušící. Bez ustání kohokoliv svým výsměšným, chraptivým hlasem jen vydražďoval a překvapujícími výpady uváděl do rozpaků. Smál se hořkým smíchem, když dosáhl svého úmyslu.*“ (Štverák, V., 1980, s. 199 - 202).

Basedow, jakožto pedagog reformátor, se ve svém životě setkal s mnoha úspěchy. Avšak paradoxně skoro vždy byly krátkodobé a následoval příliv kritiky jeho odpůrců. A to zejména na sklonku svého života. Své poslední roky prožíval s velkým náparem vůči jeho osobě a jeho dílu. Přesto se k pedagogice vrátil (Štverák, V., 1980, s. 9 - 40).

Když zemřela i jeho druhá žena, v roce 1788, přesídlil se svým synem a s písařem do Magdeburgu, kde strávil i zbytek svého života. Po kratší nemoci dne 25.července 1790 náhle umírá. „*Na smrtelném loži, věren svému nezvratnému celoživotnímu přesvědčení, se loučí se*

¹⁴ Viz. níže – kapitola Basedowovy pedagogické myšlenky.

¹⁵ Můžeme sem zařadit např. školy pro chudé, pro měšťany či sirotčince.

¹⁶ Viz. níže - kapitola Basedowovy pedagogické myšlenky.

světem slovy vsutku hodnými velkého humanisty a filantropa: „Chci, aby mne pitvali pro užitek mých bližních“. Místo posledního odpočinku našel na magdeburském hřbitově.“ (Štverák, V., 1980, s. 35).

3.2. Basedowovy pedagogické myšlenky

Všechny Basedowovy pedagogické idey směřovaly k jedinému cíli. A to k vytvoření Elementární knihy lidského poznání. Ovšem vytvoření takto náročné knihy předcházelo mnoho metod, programů a výzev, ve kterých Basedow formuloval své požadavky a plány pro uskutečnění tohoto jeho snu.

3.2.1. Neobyčejná a nejlepší metoda k vzdělávání mládeže ze vznešených stavů

Své prvotní zkušenosti, zejména z období stráveného v Borghorstu, kde působil jako soukromý vychovatel syna dvorního rady von Qualen, zpracoval v teoretickém pojednání „Neobyčejná a nejlepší metoda k vzdělávání mládeže ze vznešených stavů“¹⁷. Zde Basedow poprvé vytyčuje svou novou zásadu výchovy a vyučování slovy: „*Všechno naše poznání začíná od smyslů a zkušenost je učitelkou věcí. Ve všem vyučování z toho plyne, že dětem zůstává mnoho nejasného jen proto, že to neviděly a neslyšely.*“ (Štverák, V., 1980, s. 11). Podobnou myšlenku vyslovil i Komenský v úvodu svého spisu Orbis pictus.

Největší chybou výchovy a vyučování se Basedowovi jeví nedostatek empirismu. Děti se učí pouze slovům, přičemž by věci měly být předváděny jejich smyslům. Velký pedagogický rozpor našel i ve vyučování latinské gramatice (Štverák, V., 1980, s. 11 - 12).

3.2.2. Cesta k Elementarwerku skrze Methodenbuch, Elementarbuch a Výzvu k přátelům lidstva a zámožným lidem ohledně škol a studií a jejich vlivu na veřejné blaho, včetně plánu Elementární knihy lidského poznání

Basedow se u vytvoření Elementarwerku potýká se dvěma problémy. A těmi jsou na prvním místě dobří učitelé¹⁸, kteří si mají být vědomi důležitosti svého poslání a vážnosti vědy. Proto požaduje zakládání učitelských seminářů, kde náročné zkoušky absolvují jen ti

¹⁷ Toto pojednání podal na univerzitě v Kielu jako disertační práci k získání hodnosti magistra.

¹⁸ Basedow chce vyškolit pouze muže.

nejlepší. Pro zvýšení vážnosti samotných učitelů pro ně žádá i vyšší platy. Druhým problémem pro kompletní obnovu škol, která má nastat po vydání Elementarwerku, se staly nemalé finance. Basedow se proto obrátil na „... *panovníky, šlechtice, ministry, akademické učence, osvícené filozofy i zámožné obchodníky a soukromníky, ba i na lože svobodných zednářů ...*“ (Štverák, V., 1980, s. 21) s prosbou na podporu svých plánů. Své žádosti uskutečňoval jak osobně, tak i skrze dopisy. Na základě hojné korespondence založil i časopis pod názvem „Čtvrtletní rozpravy s přáteli lidstva o morální, i když necírkevní obnově výchovy a studií“¹⁹. Oba již zmíněné problémy, jak se později ukázalo, vůbec problémy nebyly. Po úspěšném vyškolení kvalitních učitelů a získání financí začal Basedow brzy realizovat Elementarwerk (Štverák, V., 1980, s. 9 - 40).

Elementarwerk, neboli sbírka učebnic a příruček, měla obsahovat všechny potřebné školní učebnice. Proto, aby mohl Basedow tohoto cíle dosáhnout, musel nejprve vzniknout Elementarbuch, což je „*reálná a verbální kniha lidského poznání pro potřebu elementárního učitele*“ (Štverák, V., 1980, s. 19).

V roce 1768 vydal Basedow program své činnosti. Tento velký reformní plán, kterým se počínají dějiny filantropismu, vydal pod názvem „Výzva k přátelům lidstva a zámožným lidem ohledně škol a studií a jejich vlivu na veřejné blaho, včetně plánu Elementární knihy lidského poznání“²⁰. Program začíná nářkem nad úpadkem rozumnosti, ctnosti a vlastenectví. Odhalil, že všechny prostředky k nápravě této politováníhodné situace nejsou možny, neboť obsahovaly rozsáhlý výčet chybných míst - oprava univerzit, gymnázií, škol, zřízení seminářů pro učitele a profesory. Proto má být napsán Elementarbuch pro splnění cíle s veškerou nadějí na dobrý úspěch. Dále Basedow stanoví základní vlastnosti tohoto díla. Elementarbuch má začínat nejzákladnějšími lidskými vědomostmi, má být odproštěn od všech nedopatření a zbytečností, vše má být uvedeno včas, ani brzy ani pozdě, má disponovat harmonickým uspořádáním látky a postup má být ve spojitosti s přírodou. Elementarbuch se má stát základem všech vědomostí. Dalším rysem tohoto spisu se má stát praktičnost, „... *aby i neučená, jen rozumná matka mohla dle knihy děti učit.*“ (Bendelmayer, K., 1920, s. 109). Basedow sám pevně doufá, že i dětem se stane Elementarbuch knihou nejmilejší, doplněnou mnoha obrázky. Kniha má být vypracována na základě veškeré tolerance, aby žádná církev nebyla dotčena. Připojena má být i metoda, pomůcka ke cvičení latiny a francouzštiny, návod

¹⁹ Originální znění: Vierteljährliche Unterhandlungen mit Menschenfreunden über moralische und dennoch unkirchliche Verbesserungen der Erziehung und Studien).

²⁰ Originální znění: Vorstellung an Menschenfreunde und vermögende Männer über Schulen und Studien und ihren Einfluß in die öffentliche Wohlfahrt, mi einem Plane eines Elementarbuches der menschlichen Erkenntnis.

k použití všech částí knihy a obrazů, návod ke hrám a zábavám dětí, začátkům čtení, cvičení chuti, zraku a ostatních smyslů. Dále má spis obsahovat pojednání o domácích potřebách, první poznání původu zvířat a lidí, o životě, duši a smrti, pravé poznání Boha, opřené o poznání nesmrtnosti duše, existence boží, modlitbičky, biblická vyprávění, dějiny spojené se zeměpisem, písně a pohádky (Kádner, O., 1910, s. 502 - 520).

Tato filantropická výzva, která se stala Basedowovým nejvýznamnějším spisem, se váže ke všem současníkům. Veškeré úsilí je zaměřeno na potřebu dosáhnout jediného hodnotného cíle celé společnosti, kterým je užitečnost. Škola má být převedena pod státní dozor a církve má nadále sloužit pouze jako pomocník ve vyučování náboženství. Školy mají být rozlišeny v rámci náročnosti a kvality obsahu vyučování na školy pro lid a na školy pro stav učenců. Mají být vyškoleni též vzdělání učitelé, kteří by pracovali s encyklopedickými pomůckami a příručkami. Výzva obsahuje také Basedowova kritická pozorování nedostatků soudobé výchovy a vzdělání. Basedow zde vytýká univerzitám pořádní honosných, duchaprázdných imatrikulací, disputací a promocií. Poukazuje také na zdouhavost přednášek, vedených polovzdělanými profesory a zároveň naznačuje, že úroveň vzdělání na gymnáziích je téměř totožná s nároky akademií. Vyučuje se zbytečností, neexistuje pevný systém zkoušek a kázeňských prostředků. Zanedbává se výchovná stránka. O budoucím vývoji žáka v rámci školské výuky se nemá rozhodovat před jeho patnáctým až šestnáctým rokem. Teprve po dosažení tohoto věku se má určit, zda se žák bude věnovat studiím nebo občanskému povolání. Cílem školního vzdělání má být blaženost. Tato blaženost je chápána jako štěstí celého státu a má být založena na ctnosti občanů a na křesťanské víře. V celé společnosti musí být posilována láska k vlasti jako nejvyšší ctnost. Především je nutno zřídit státní dozor nad školstvím. K tomuto účelu má vzniknout školské kolegium, ve kterém nesmějí zasedat politici, univerzitní profesori ani duchovní. Úkolem tohoto kolegia bude dohlížet na nápravu vzdělání, vydávat učebnice a shromažďovat potřebné finanční prostředky. Tito lidé musejí být zámožní, aby nemohli být jakkoliv ovlivnitelní.

Basedow ve své výzvě přihlíží také k umožnění studia jedincům z chudinských vrstev. Z těchto řad mohou studovat jen výjimečně nadaní jednotlivci, a to na státní útraty. Děti odpadlíků nesmějí být diskriminovány ani ze škol vylučovány.

Podstatné je i rozlišení škol soukromých a veřejných. Veřejné školy považuje Basedow za dobrodiní poskytované státem, avšak zároveň vyžaduje, aby nikdo nebyl k docházce do nich donucován. Soukromé školy jsou výjimečně povolovány státem, kterým jsou i kontrolovány. Basedow ve své Výzvě navrhuje rozlišit státní školy na školy pro žáky,

kteří nejsou rozhodnuti pro další studium. Tyto školy se dále dělí na velké školy pro děti lidu a na malé školy pro děti měšťanského stavu. Velké školy pro prostý lid poskytují základní vzdělání. Polovina každého dne je věnována tělesné práci. Malé školy jsou zamýšleny v podobě reálných škol, na kterých kromě reálií má být vyučováno i latině. A dále na školy pro žáky, kteří zamýšlejí dále studovat, a to buď na gymnáziích nebo na akademiích (univerzity). Rys jednotné školy se projevuje v požadavku, aby humanisticky zaměřené vyučování gymnaziálního typu začínalo až u žáků patnáctiletých. Do dosažení tohoto věku musejí všichni žáci navštěvovat malé školy. Hlavním úkolem malých škol je příprava pro praktický život. Tomu odpovídá i seznam předmětů na nich vyučovaných: čtení, psaní, ústní a písemné vyjadřování (sloh), počty, matematika, geometrie, mechanika, přírodopis, nauka o zdraví (hygiena), náboženství, morálka, dějepis, zákonodárství, četba knih a časopisů. Výuka latiny má probíhat formou konverzace a četby bez hlubšího studia gramatiky. Malá škola má deset ročníků a vyučuje na ní pět odborníků. Edukátor (dozorce) a učitelé morálky, fyziky, historie a elementárního učiva. Basedow ve Výzvě zdůrazňuje výchovné působení vyučování jako přímou povinnost školy, a proto se dostává edukátorovi výsadního postavení. Edukátor má pečovat o tělesnou výchovu svých chovanců pořádáním cvičení a her a stará se zároveň o jejich zdraví a dobré mravy. Pro zvýšení úrovně vyučování v určité dny hospitují ve škole i pozvaní učenci. Semestrální zkoušky jsou zrušeny.

O gymnáziích pojednává Basedow víceméně všeobecně. Tato pětiletá škola je určena pro žáky patnácti až dvaceti leté. Působí na ní rovněž edukátor, který hovoří francouzsky a anglicky. Dále zde vyučují učitelé řečnictví, filozofie, matematiky, řečtiny a antických reálií. Každý učitel přednáší vyučovací látku v různých jazycích. Řečnictví je vyučováno zčásti německy a zčásti latinsky, filozofie a matematika je vykládána německy a řečtina s antickými reáliemi se přednáší v latině. Na gymnáziu se mají studenti učit hlavně samostatně číst, čtené promýšlet a zkoumat a po prozkoumání samostatně pracovat. Důraz je kladen také na snížení počtu přednášek a na učebnice, kterých má být více a obsažnějších. Student má nosit uniformu, která by jej zavazovala k řádnému chování i na veřejnosti.

O univerzitách pojednává Basedow jen velmi stručně, neboť tyto školy by měly být reformovány až po obnově školství nižšího. Omezuje se zatím na požadavek, aby byly přeloženy mimo města, neboť ta považuje ve shodě s Rousseauem za sídla nepravosti. Nestanoví ani pevný studijní řád pro univerzitní studenty, pouze žádá, aby po zakončení akademických studií každý učenec strávil alespoň čtvrt roku v sídelním městě, kde by se seznámil s členy státního kolegia a případně získal pro sebe mecenáše.

Mezi nejzákladnější metodické pokyny Basedow řadí zejména přiměřenost učiva věku dítěte. Teorie má být založena na příkladech a cvičení. Vše má být získáváno na základě všech smyslů a to nejlépe ve skutečnosti nebo alespoň v obrazech. Důraz je kladen na příjemnost vyučování, které chce Basedow docílit pomocí zábavné formy ve výuce. Žáci pak nebudou od vyučování odpuzováni. Nabité vědomosti žáků mají být pravidelně kontrolovány. Má také odpadnout veškeré memorování gramatických pouček a jednotlivých slovíček a nahrazeno má být častou a věcnou konverzací. Škole má napomáhat veřejné zákonodárství, veřejné knihovny a zvláště divadlo. Proto i herci by měli mít přinejmenším gymnaziální vzdělání (Štverák, V., 1980, s. 9 - 40).

Úspěch Výzvy byl veliký. Zdálo se, že Basedowovy návrhy jsou východiskem k vymanění ze současného stereotypu školy. A tak se mu dostalo podpory mravní i hmotné²¹. Hlavním záměrem Elementarbuchu má být poznání věcné, až na místě druhém pak poznání řeči. V roce 1770 vyšel v Altoně v Brémách první díl Basedowova díla pod názvem „Kniha metodní pro otce a matky rodin a národů“²². Druhé vydání vyšlo v roce 1771 a třetí v roce 1773. Basedow zde hovoří o výchově veřejné i soukromé, o poměru školy a náboženství a církvi, o řízení škol a jednotlivých předmětech. Zaměřuje se také na otázky obsahu vyučování, vyučovací metody, mravní výchovu či problematiku školskopolitickou. Stejného roku vydal taktéž i první část zamýšlené encyklopedie pod názvem „Elementární rukověť pro mládež a pro její učitele a přátele ve vznešených stavech“²³. Elementarbuch má 3 díly obsahující dialogy, články a 55 obrazových tabulí. Methodenbuch byl určen pro rodiče a vychovatele a Elementarbuch pro děti samotné. Proto obsahoval rady o věcech v podobě rozmluv, povídek a poučných příkazů a byl ilustrován řadou rytin. Dílo vzbudilo velký souhlas i odpor²⁴. Basedow sám uznal svou vlastní chybu a dílo přepracoval. Hotový byl roku 1773 a toto vlastně zcela nové dílo vydal v roce 1774 pod názvem das Elementarwerk - „Elementární rukověť aneb dobře uspořádaná zásoba veškerého potřebného poznání k vyučování mládeže od počátku až do akademického věku, k poučení rodičů, školních

²¹ Z ideálních podporovatelů nutno uvést Iselina a Lavatera.

²² Das Methodenbuch für Väter und Mütter der Familien und Völker.

²³ Originální znění: „Elementarbuch für die Jugend und für ihre Lehrer und Freunde in gesitteten Ständen“. Dále jen Elementarbuch.

²⁴ Pochvaly se Basedowovi dostalo od člena Královské akademie v Berlíně ministra von Zedlitze, od Josefa II. či od matematika Eulera. Oproti tomu byl zavrhován ortodoxními duchovními i některými humanisty.

učitelů i vychovatelů, k užitku každého čtenáře, toužícího po dokonalém poznání“²⁵. (Bendelmayer, K., 1920, s. 81 - 132).

3.2.3. Elementarwerk a jeho analýza

Elementarwerk vyšel v roce 1774. Na prvním listě stojí psáno „Pane Bože náš, množ poznání a spokojenost! Rozbij sílu neřesti a zlepši tuto zkaženou dobu.“²⁶. Na druhém „Všem ctitelům Boha ve všech kostelích. Ved'te moudře vaši mládež jako boží majetek! Ať ctnost našich potomků oslavuje naši dobu.“²⁷. Následující listy jsou věnováním Josefu II., Kateřině II., Kristianu VII., králi dánskému, velkoknížeti Pavlu Petroviči, Leopoldu Bedřichu Františku Anhaltsko-dessavskému, a také všem, kteří přispěli svým podílem na vydání díla²⁸. Současně vyšlo dílo v latinském překladu Mangeldorfově a francouzském Huberově. Tento druhý Elementarwerk, který byl výrazně jednodušší proti původnímu souboru, se člení na deset knih.

První kniha nese název „Jen pro dospělé přátele dětí“, druhá „O mnohém. Zvláště o člověku a duši“. Tato kniha pojednává o Basedowových názorech o pohlavní výchově dětí. Nachází se zde i odpověď na jednu z nejtěžších otázek moderní pedagogiky. Basedow je pro úplnou otevřenost vůči dětem, neboť se domnívá, že utajování způsobuje nevědomost. Sám lituje, že v prvním vydání choulostivá místa nechal pouze vytečkovat a tím učinil knihu nesrozumitelnou. Proto v druhém vydání postupoval se vši otevřeností od počátku do konce. Ukazuje rodičům a pěstounům, že život a knihy, i Písmo, ukazují dětem mnoho věcí, které sice napovídají pravdu, ale tato pravda není pravdou absolutní a neukazuje se ve své celistvosti. Společně s dětskou fantazií se leckdy může dospět k milným až pohoršujícím závěrům. Tomu se dá zabránit pouze tím, poví-li se vše přímo a poctivě. V tomto ohledu souhlasím s Bendelmayerem, který připouští, že jeho teorie je správná. Nesmíme dětem zakrývat pravdu déle než je třeba, ale Basedow v provedení nezná míry. S dětmi začíná o pohlaví mluvit velmi brzy a tím v nich vyvolává zbytečné podráždění. Stačilo by říci méně,

²⁵ Originální znění: „Elementarwerk, ein geordnetes Vorrat aller nötigen Erkenntnis zum Unterrichte der Jugend von Anfang bis ins akademische Alter, zur Belehrung der Eltern, Schullehrer und Hofmeister, zum Nutzen eines jeden Lesers die Erkenntnis zur vervollkommen“. Dále jen Elementarwerk.

²⁶ „Herr, unser Gott, vermehre Erkenntniss und Zufriedenheit! Des Lasters Macht zerstöre und bessre die verderbte Zeit.“ (Bendelmayer, K., 1920, s. 110).

²⁷ „An Gottesverehrer in allen Kirchen. Führ weislich eure Jugend, als Gottes Eigenthum! So Zeus der Nachtwelt Tugend für unser Zeiten Ruhm.“ (Bendelmayer, K., 1920, s. 111).

²⁸ Cena Elementarwerku bez tabulek obnášela 4 toлары, s tabulkami 12 toлары.

než Basedow koná. Jistě je nutné pohovořit o tom, že se rodíme z matčina těla a je třeba dětem vštípit úctu k mateřství. Zároveň vztah muže a ženy by měl být probírán se vší vážností. Mnohdy bývá však popisován s lehkostí, která se často vztahuje jen k rozkoši. Ale opět se zde setkáváme s Basedowovou neomezenou otevřeností. Není třeba podávat vysvětlení v takových detailech. Není ani zapotřebí v rámci tohoto rozboru jakýchkoliv vyobrazení. Dále následuje kapitola, která vykládá o vzniku plodu z embrya v matčině lůně, o těhotenství a o porodu předčasném i pravidelném. Manželství se omezuje na pouhou soulož a velmi podrobně se definuje panenství a panictví. Opět, stejně jako v předchozí pasáži, je příhodno o těchto věcech pohovořit, ale toto jistě do knihy pro děti nepatří: „Panna a panice jsou takové osoby, které nikdy neprovozovaly soulož a nepoužívaly své pohlavní ústrojí k podobným záležitostem s cílem podnítit jejich chtíč bez pomoci opačného pohlaví a ukojit a podněcovat tím nejen lásku a duši, ale i tělo.“²⁹ Na konci se dětem zakazuje mluvit o těchto věcech s tímto dodatkem: „Nemohu vám však říci příčinu tohoto zákazu. Ale bylo to...“³⁰. Menší část knihy druhé je věnována tělesné výchově a tělovědě. Kniha je v ostatních svých úryvcích přípravou pro další dvě knihy. Obsahuje úvod do poznání základních duševních sil, rozumu a vůle. Zakončena je rozbohem přirozených rozdílů lidí.

Kniha třetí nazvaná „Obecně užitečná logika“ doplňuje vědomosti dušeslovní a klade základy chápání a správného myšlení. Vykládá se tu o pravdě, omylu, pověře, o pojmu těles a prostoru, pohybu a tíži, času a věčnosti, příčinách a následcích, o pravděpodobnosti a jejím užití při hodnocení svědectví a končí se pojednáním o pravdě.

Kniha čtvrtá „O náboženství“. Bůh je zde ve spojitosti s rodinou, kterou je celý svět. Dle Basedowa by měly děti dojít k pravé víře v boha skutečným důkazem, nikoliv pomocí důkazů, které ztratí svoji průkaznost v době rozumnosti. Tato část *Elementarwerku* je typickou směsicí názorů své doby. Důvěra v rozum a v jeho soběstačnost. V tehdejší době byl velmi cenný a rozhodný závěr této knihy, kde je vyličen historický přehled všech náboženství. Tento výčet začíná židovstvím a končí moderními skeptiky a ateisty.

„Mravouka.“, kniha pátá, se svým celkovým rázem liší od ostatních knih. Částečně je složena z pouček psaných prózou a z části z mravoučných básní a básniček. Tuto knihu je

²⁹ Eine Jungfrau und ein Jungeselle sind solche Personen, die niemals die Begattung ausgeübt und auch ihre Schamteile auf ähnlichen Art behandelt haben, um ihre Geilheit ohne Hülfe des Andersgen Geschlechts auf eine für Lei bund Seele gefährliche Art zu reizen und zu befriedigen. (Bendelmayer, K., 1920, s. 121).

³⁰ Ich kann euch freilich die Ursache dieses Verbots nicht sagen. Aber was ist es... (Bendelmayer, K., 1920, s. 111).

možno rozdělit na dvě části, teoretickou, která vykládá mravoučné zásady a praktickou, která ukazuje jejich užití. Čelní jistotou ctnosti je víra v boha a nesmrtelnost lidské duše. V duchu osvícenství zdůrazňuje i povinnosti k vlasti a poučení o vlasti – vlastivědu.

V knize šesté „O zaměstnáních a stavech lidí“ se postupuje od povrchu Země k charakteristice ročních dob, od zemědělství přes řemesla až k výtvarným uměním a k životu obchodních přístavů. Tato kniha je celkem krátká a je vlastně praktickým doprovodem Basedowovy teorie o užitečnosti ruční práce. Už na počátku Elementarwerku Basedow žádá, aby se mladík každé léto za pobytu na venkově seznámil s polními pracemi.

Podobným znázorněním procesu od jednoduchého k složitému je i kniha sedmá „Základy dějepisu“. Stát je středem Basedowovy pozornosti. Líčí se tu vývoj státního života a vznik jednotlivých státních forem. Hybnou silou vývoje státu je společenská smlouva, která je odprostěna od všech násilných činů. Tato smlouva mezi vladařem, šlechtou a lidem je spravedlivě dodržována všemi stranami. S despektem hovoří o antice i o středověku. Dějepis je rozhodně pouhé schéma, několik velikých obrazů, nepříliš pečlivě nakreslených a chudých. Zeměpis v podání Basedowově není samostatnou disciplínou. Je z něho probráno pouze nejnnutnější, tudíž je velmi omezený. Výhodou je, že vychází od rodinného domu a postupným rozšiřováním vědomostí zabere stručný přehled celé zeměkoule. Vše je obsaženo celkem na 60 stranách a právě tato omezenost určila, že vědomosti zůstanou povrchní.

V knihách osm „Přírodopis“ a devět „Pokračování přírodopisu“ Basedow nejdříve probírá zvířata, rostliny, zvláštní řemesla, hodinářství, stavbu lodí, mlynářství, stavitelství a poté se vrací zpět k přírodě v knize deváté. Rozebírá výklady z fyziky, která byla v tehdejší době omezena na mechaniku a astronomii a na počátky magnetismu a elektřiny. Tyto partie působí, jakoby vůbec nebyly psány malým dětem. Vedou přímo do vědění, které vyžaduje logické uvažování, aby mohly být pochopeny. Jsou spíše seznamem určitých přírodních fakt, ale nikoliv jejich výkladem. Tyto dvě knihy trpí poměrně nejvíce nedostatečným názorem. Tabulky jsou sice vyhovující, ale rozhodně nedostačují, protože nejde o podání základů, ale o vědomosti dosti hluboké.

Stejný problém se vyskytuje i v knize desáté, nesoucí název „Nejnnutnější z gramatiky a řečnictví“. Opět se kniha jeví jako seznam gramatických tvarů, pro děti dost obtížně pochopitelných. Chybí zde pozvolné vyvození, které je potřebné pro jejich pochopení. Je to vlastně kostra vědeckého systému, vhodná pro toho, kdo dokladový materiál již prostudoval a

nyňí sí chce pouze zopakovat jeho rozdělení do tříd a podtříd, ale je víc než nevhodná pro výuku základů gramatiky.

Elementarwerk se tedy stává až druhou knihou dílem určeným pro děti. Prvních pět knih je věnováno jednotlivci a ostatní se zaměřují na společnost. Dle obsahové stránky je možno knihy rozdělit na části o tělesné výchově a o výchově mravní. Výchově těla a jeho poznání je věnována menší část knihy druhé a zbytek prvních pěti knih je pln výchovy mravní. Největší důraz v oblasti vědění Basedow přisuzuje přírodním vědám a jazykové poznání ustupuje do pozadí. Při tom je brán ohled především k moderním řečem. Největší důležitostí je výchova mravní a tělesná, neboť se Basedow domnívá, že pokud bude krásná duše ve zdravém těle, bude mít smysl i další studium.

Stěžejním jazykem pro vzdělání se stala mateřština. Toto vzdělání se má obejít bez gramatiky. Basedow soudí, že člověk se může stát ve svém jazyce dobrým spisovatelem, aniž by dobře ovládal gramatiku. Učení jazyků má začít až po šestém roce věku dítěte. Od sedmého do konce osmého roku se mají $\frac{2}{3}$ vyučování dít francouzsky, $\frac{1}{3}$ německy. Od devátého do dvanáctého roku má být $\frac{1}{4}$ všeho vyučování německá, $\frac{1}{4}$ francouzská a $\frac{1}{2}$ latinská. Od dvanácti do patnácti let má být každému jazyku věnována $\frac{1}{3}$. Žáci, kteří dále už nebudou studovat se věnují půl roku gramatice.

Obrazová část Elementarweku byla vypracována celou řadou mužů. Ovšem stejně tak, jak se Basedowovi přiřklo prvenství v rámci textové části, tak zůstanou ilustrace jakožto celek dílem Daniela Chodowieckého. Chodowiecki nakreslil sám 66 tabulek ze 100. O zbytek se rozdělili pomocníci. Bohumil Chodowiecki zhotovil 6 tabulek a Wolke 3, nehledě ke čtyřem dalším spolupracovníkům. Do mědi ryl sám Chodowiecki 6 tabulek a zbytek rylo celkem 9 rytců. Provedení obrazové části svého díla zadal Basedow Chodowieckému v roce 1769³¹. Chodowiecki měl od Basedowa určený přesný postup práce.

Původně měl tabulky kreslit J. C. Krüger a Ant. Tischbein. A teprve když byl Basedow nespokojen s jejich prací, zadal svou objednávku Chodowieckému. První tabulky, které byly provedeny všemi mistry se shodují v námětu, ovšem provedení je různé. Obrazy Krügerovy a Tischbeinovy jsou proti živým ilustracím Chodowieckého příliš prkenné a ztuhlé. Spolupráce Basedowa a Chodowieckého se stala úspěšnou proto, že ač přes své jinak protichůdné povahy, je pojilo hledání návratu v přirozenost. Basedow chtěl vychovávat lidi přirozené a Chodowiecki hledal přirozenost ve výtvarném výrazu. A tak se v Chodowieckého tvorbě

³¹ Svědčí o tom smlouva uzavřená mezi Basedowem a Chodowieckým 18. dubna 1769.

neustále protíná sklon k prostotě a jednoduchosti a vliv doby, který se někdy snaží velmi přemoci a kterému zároveň silně podléhá. Výsledkem pak jsou situace nepřírozně vyumělkované. V rámci první síly prostoty, která na Chodowieckého působila, je opravdu velkým umělcem, který současně vyhovuje i pedagogickým požadavkům. Někde dokonce předstihuje co do výrazovosti i slovo Basedowovo.

Každá strana rytin se dělí na dvě, tři a čtyři pole, takže počet obrazů je značně větší než počet tabulek. Tabulky tvoří samostatný svazek. Jsou označeny čísly I.-C. V textu jsou pak v každé kapitole připsána čísla příslušných tabulek, které názorně vyobrazují stejný obsah jako text. Postup textu a postup řady tabulek je však různý. Často vedle sebe stojí tabulky, jejichž místa v textu jsou od sebe dost vzdálena.

I mezi tabulkami, které kreslil sám Chodowiecki, jsou rozdíly dané jinakou obratností rytců, ale vždy se jedná o umění. Nejlepší jsou obrázky ze života měšťanů. Ve svých vyobrazeních se předně zajímá o poměr jednotlivce s lidmi, přičemž skvěle ovládá fyziognomii. Kreslí i boje a bolest, ale nejvíce však vyniká v kresbách rodinného života. Slabší jsou jeho obrázky etnografické a historické. Je jich také poměrně málo. Inspirací etnografických obrázků byly Chodowieckému zapůjčené knihy. Jeho obrázky se zcela shodovaly s vyprávěním děl líčících cizí národy, např. obyvatele Grónska, černochoy, Číňany s těmito knihami. Problém ve zhotovení obrazů vyvstává ve chvíli, kdy Chodowiecki nemá přímý vzor. K tomuto zpracování mu chybí vnitřní dispozice. Týká se to zejména vyobrazení historie, kde vůbec nejsou znázorněny antické chrámy. Antickou a středověkou architekturu nezachytil vůbec, jen tu a tam se objevují kreslené postavy tohoto období. Velmi málo se dá dovědět o gotice, kterou předčilo velké množství chrámů renesančních a barokních. Na některých místech je znatelné, že si Chodowiecki zachoval svou uměleckou svobodu proti pedagogické předloze, ale vždy s oprávněním. V pořadí tabulek byl zcela vázán na Basedowa.

Tabulky ovšem trpí velkou růzností. Některé jsou bezkonkurenční, jiné zas neslouží svému účelu vůbec. Velkou výhodou je velikost a zřetelnost tabulek. Formát nerozdělené tabulky 17×22 umožňuje jasný přehled. Jako celkem jsou nejlépe vydařené tabulky k šesté knize, které ob stojí i při rozboru jednotlivostí. Výsledek je kvalitní i po stránce porozumění a estetické výchovy. Věci, o kterých se tu mluví jsou zřetelně kresleny. Podávají se samy představám dětí a díky své upravenosti napomáhají i k vytříbení vkusu dětí. To se však nedá říci o některých tabulkách ke knihám II. - IV., které jsou přeumělkované. Celky a skupiny jsou více méně sestaveny nepřírozně. Forma je vyumělkovaná a obsah je citově chudý.

Takové obrazy je nelehké udržet v paměti žáka a tím nebude dosaženo požadovaného cíle, nebude podporováno zapamatování a hlubší poznání vykládané látky. Nejsou zde položeny ani základy estetické výchovy. Jakmile Chodowiecki neměl vzor pro své umění, přestával být rázem umělcem. Jeho zahradní výjevy, scény ze života ulice, byt' měly krásný výraz tváří, jsou jako celky nevkusné. Nejslabší je však vyobrazení řeckých bájí.

Základním principem, který je charakteristický pro pedagogiku filantropistů, je zásada nenucenosti a přirozenosti vyučování. Tento princip se má obejít bez domlouvání a vybízení pozornosti ke knize. Vychovatel má být spokojen s tím, čeho sám docílil předvedením a vlastní zálibou mládeže. Pro zpříjemnění vyučování Basedow propojuje výuku se hrou, které je věnována velká pozornost. Basedow současně vyslovuje i přání po vychovatelské osobě. Domnívá se, že to má být mladý muž mezi dvacátým a třicátým rokem, který z vlastní zkušenosti poznal špatnost dosavadní výchovy a je nadšen pro Basedowovu reformu. Tento hofmistr musí konat vše, co s věcí přímo či nepřímou souvisí, neboť všechny myšlenky jsou nové a nebyla podle nich zatím vychována žádná generace. Vychovatel ke své činnosti potřebuje zdravý rozum, vrozené učitelské nadání a lásku k práci. Jen tak se mu podaří novou metodou docílit velkolepých výsledků. Aby se mohl věnovat jen svému povolání, musí se zřeknout všeho ostatního. Pochází-li ze zámožné rodiny jsou jeho rodiče povinni ho živit a podporovat, pokud tomu tak není, musí mít on sám v sobě takovou lásku k práci, aby mu největší odměnou byl vykonaný výsledek. Nikdo nemá být k Elementarwerku nucen. V případě, že rodina v Basedowovi nenalezla to správné pro vychovatele svého dítěte, má mu být Elementarwerk pouze nabídnut k přečtení. Basedow se sebevědomě domnívá, že takový vychovatel rázem změní svůj názor. Nestane-li se tak, může být kniha prospěšnou tak, že se bude dávat ke čtení dětem nebo jim bude z ní čteno. Autor je přesvědčen, že bude velmi málo dětí, které by se musely nechat pobízet, aby v dospělejším věku sáhly po Elementarwerku.

Pokud se jedná o užívání Elementarwerku na školách, Basedow navrhuje trojí možný případ. První případ se nabízí, pokud se zakládá zcela nový ústav. V tomto případě vystává jediný problém a to najít řadu mladých mužů, kteří chtějí v tomto duchu vyučovat. Basedow se domnívá, že se mládež pohne do nových škol, nebude-li náklad vyšší než na jiných školách. Aby náklad nestoupl, je zapotřebí získat podporu úřadů. A za těchto okolností bude pak možno najít schopné učitele na základě pro věc zaujatého ředitele, který během roku objede větší města Německa a z nabízejících se kandidátů si vybere ty nejlepší. Pokud se nezakládá nový ústav, což je případ druhý, navrhuje Basedow postupné doplnění. Nejdříve má být reformována první třída pod vedením vzdělaného učitele v duchu filantropismu. Ten

má s dětmi postupovat až do vyšších ročníků, zatímco nižší třídy již zůstanou přeměněny, až se tímto způsobem zreformuje celý ústav. Třetí případ zní, že se nemusí převrátit celé školství k tomu, aby se dosáhlo značných úspěchů Elementarwerku.

Elementarwerk má samozřejmě sloužit i k vyučování latině a cizím jazykům. V tomto ohledu se Basedow vrací vlastně ke staré metodě Komenského. Velmi brzy bylo dílo vydáno v němčině a francouzštině. Pořízení těchto překladů mělo dvojí význam. Umožnit i cizincům poznání Basedowových úmyslů a za druhé být oporou při studiu cizích řečí. Autor navrhuje pro studium dvojí cestu. První cesta se zcela shoduje s myšlenkou již dávno vyslovenou právě Komenským. Vychovatel seznámí mládež s vědomostmi v rodném jazyce a části, které se staly nejoblíbenějšími a nejznámějšími se mají obvyklým způsobem ústně i písemně nechat přeložit a následně mohou být častokrát čteny. Jakmile je touto cestou dosaženo jisté obratnosti, má být Elementarwerk ponechán stranou a přistoupit se má ke klasikům. Reálie mají být nadále čteny v rodném jazyce. Druhá cesta by mohla být nazvána metodou přímou. První období má být věnováno cvikům a hrám. Má trvat půl roku. V období druhém se mají probírat reálie známé z výkladů řečí mateřskou, latinskou a přibere se gramatika. I toto druhé období má trvat půl roku, takže podle Basedowa by bylo možno během jednoho roku dosáhnout znalosti latiny. (Bendelmayer. K., 1920, s. 81 - 132).

4. FILANTROPINUM - ŠKOLA PŘÁTELSTVÍ MEZI LIDMI

V roce 1771, tzn. ještě před vydáním *Elementarwerku*, se Basedow i se svou rodinou přesídlil z Altony do Dessavy a v tom samém roce začal cestovat po Německu a navštěvoval různá výchovná zařízení. V roce 1774 opět vyrazil na velkou okružní cestu Německem. Cílem této cesty bylo seznámit širší společnost se svým dílem a zároveň získat další finance pro naplňování snu. V rámci tohoto putování se zúčastnil i plavby po Rýnu. Tuto plavbu absolvoval společně se společností mladých literátů, kde se mimo jiné nacházel i Goethe, který v Basedowovi objevil významnou a přirozenou osobnost, která ho i přes jeho nedostatky a lidské chyby začala přitahovat. Goethe ve své knize „*Báseň a pravda*“ popisuje Basedowu povahu i s jejími chybami. Jeho drsný způsob mluvy, impulsivní a nevyočitatelné chování.

Právě po této plavbě se nadšený Basedow rozhodl založit v Dessavě výchovný ústav pro mládež, který nazval *filantropinum*. Následovalo i programové prohlášení vydané v Lipsku pod názvem „*V Dessavě zřizované filantropinum jako škola přátelství mezi lidmi zajišťující dobré vědomosti pro žáky a mladé učitele, chudé i bohaté; zdokonalení vychovatelství z pověření veřejnosti ve všech místech podle plánu Elementární rukověti, doporučené Johannem Bernhardem Basedowem všem knížatům, dobročinným společností i soukromníkům, kteří všichni hledají dobro a chtějí je konat.*“ (Štverák, V., 1980, s. 28).

Filantropinum bylo slavnostně otevřeno dne 27. prosince 1774. Basedow nadále pokračoval ve své práci. Sháněl finanční prostředky, vydával výzvy a seznamoval své okolí s novými metodami. Za každou cenu chtěl udržet soběstačnost svého ústavu, čemuž odpovídaly i peněžní dávky vybírané od chovanců. Od zámožné rodiny požadoval např. 250 tolarů ročního školného plus 20 tolarů zápisného. Sirotcí a chudí hoši platili polovinu.

V roce 1776 založil společně s učiteli *filantropina* Spolek čtyř³², jehož členové se navzájem písemně zavázali, že se budou vždy podporovat v otázce výchovy mládeže. Pro budoucí generace začali dokonce budovat *filantropický* archív.

Basedow měl se svými svěřenci velké záměry. Ti nejlepší se měli stát pedagogy, průměrní školmistry na venkovských školách a ti nejhorší měli být alespoň dobrými pomocníky či sloužícími ve vznešených domech. Všichni se však měli stát propagátory Basedowových myšlenek.

³² Schul- und Erziehungsbund.

Chovanci filantropina se dělili na akademisty, což byli mladí měšťané, dále na pedagogiky – uchazeče o učitelství, kteří byli přijímání od desátého roku do šestnácti let a na famulanty, budoucí učitele, pro které studium začínalo od jejich čtrnáctého roku.

Po roce fungování filantropina se Basedow rozhodl uspořádat veřejnou zkoušku, na kterou byli pozváni znalci školství, učenci a státníci. Mezi zúčastněnými se objevili např. kníže von Anhalt - Dessau, profesori Resewitz a Schummel z Magdeburgu, kanovník von Rochow , či pozdější Basedowův spolupracovník a následovník Campe z Postupimi. Basedowovým zklamáním byla nepřítomnost Lavatera, Goetheho či vévody Výmarského. Tato veřejná zkouška se konala za účelem seznámení s Basedowovými úspěchy. Hosté měli k dispozici při zkoušce 13 dětí³³ a měli možnost sami vybírat otázky a konverzovat s žáky. Tato Basedowova akce se stala velmi úspěšnou a brzy se roznesly pochvalné zprávy po celém Německu. Tím se značně zvýšil i přísun finančních prostředků.

Brzy však euforie opadla a s ní i množství potřebných prostředků a tak Basedow pro uhájení své pověsti se svým přítelem Campem začali vydávat časopis „Pedagogické rozpravy“³⁴. Objevilo se ovšem i mnoho odpůrců této zkoušky a vůbec celého filantropina. Zpočátku převážně humanisté, později se přidal i Goethe a velmi překvapivě i Schummel, který byl nejprve Basedowovým přívržencem. S tímto odporem společnosti začalo vycházet i velké množství pamfletů³⁵. Útlaky a kritiky stále vzrůstaly, stávaly se větším problémem, což vedlo k častějším a stálejším sporům mezi samotnými učiteli filantropina a posléze i k úpadku kázně a vnitřní disciplíny v ústavu. Toto vše vedlo k Basedowově definitivní abdikaci z vedení. Na jeho místo byl jmenován generálním ředitelem škol knížectví anhaltsko-dessavského správce Neuendorf. I přes veškerou inovaci a reorganizaci bývalé filantropinum postupně upadalo, až posléze v roce 1793 po devatenácti letech své existence zaniklo definitivně (Štverák, V., 1980, s. 9 - 40).

³³ Někteří rodiče nechtěli, aby se jejich děti staly předmětem zkoumání, a proto je ke zkoušce nepustili.

³⁴ „Pädagogische Unterhandlungen“ – stal se prvním pedagogickým časopisem ve střední Evropě.

³⁵ Např. Willkommen ins Grüne, Basedow (Bud' vítán do přírody, Basedowe), Gute Nacht, Basedow (Dobrou noc, Basedowe) či Spitzbart, eine komitragische Geschichte für unser Pädagogisches Jahrhundert (Kozíbrada aneb tragikomická historka pro naše pedagogické století).

5. POROVNÁNÍ PEDAGOGICKÝCH CÍLŮ J. A. KOMENSKÉHO A J. B. BASEDOWA

Jan Amos Komenský a Johann Bernhard Basedow si byli v mnoha pedagogických myšlenkách velmi blízcí. Pro srovnání blízkosti pedagogických východisek a cílů obou autorů využijeme Komenského *Orbis pictus* a Basedowův *Elementarwerk*.

Komenského *Orbis pictus* se řadí do skupiny děl týkajících se jazykové výuky. Už v době, kdy Komenský začal psát *Bránu jazyků*³⁶ a *Vestibulum*, měl v úmyslu doplnit své výklady pomocí obrázků. Dle zásady „nic není v rozumu, co dříve nebylo v smyslech“ vytčené v předmluvě je tu obrázek věcí hlavní a výkladem k němu je zestručněný text Brány. Smyslem *Orbisu* je dát teorii praktický výraz. Celý tento obraz světa a života leží v rukách laskavého Boha a je založen na víře v lepší bytí na onom světě, ke kterému se připravujeme. Ze stejné idey vychází i Basedowův *Elementarwerk*. Prostřednictvím školy a výchovy napravit lidstvo a dát mu lepší základy vědění. I tento obraz světa patří do rukou dobrotivého a spravedlivého boha, avšak tento Bůh nepřišel z nebes, jako Bůh Komenského, ale vzešel z lidského rozumu, proto i věčný život nebude nalezen v nebesích, nýbrž cíl života je zde na zemi. Úkolem školy není už vychovat křesťana slovem i skutkem, jak to žádal Komenský, ale dobrého občana státu, úředníka, vojáka, osvíceného kněze. *Elementarwerk* není vypracován pro nejmladší děti jako *Orbis*, ale má vzdělávat až do věku 16 let (Bendelmayer, K., 1920, s. 81 - 132).

Stopadesát vyobrazení původního *Orbisu* je seřazeno a rozvrženo stejně jako 100 kapitol Brány do oddílů Příroda, Člověk a Bůh. Nejprve je vždy nápis v latině, následuje obrázek, na kterém jsou vyobrazeny předměty obsahově k sobě patřící. Ty jsou označeny číslicemi. Pod obrázkem pak je text, latinský a německý, popř. český atd., který se snaží vyložit význam tak, že jednotlivé texty jdou paralelně vedle sebe a v závorce jsou u příslušných výrazů připojeny číslice obrázku (Kádner, O., 1910, s. 502 - 520). Obrázky *Elementarwerku* se dělí na dvě, tři a čtyři pole, takže počet obrazů je značně větší než počet tabulek. Nedělených tabulek je poměrně málo. Tabulky samy o sobě tvoří samostatný svazek.

³⁶ „Brána jazyků otevřená“ podává přehled celého tehdejšího vědění. Je to encyklopedie o přírodě, člověku a Bohu. Knížka obsahuje 8000 latinských slov v 1000 větách z počátku kratších, pak delších a rozdělena je na 100 skupin. Nesnadnost a složitost Brány přiměla Komenského ke zpříjemnění jejího obsahu. To učinil dvěma myšlenkami. Prvně vydal její dramatické zpracování pod názvem *Škola hrou*. Ovšem daleko proslulejším se stal druhý spis založený na Bráně *Orbis sensualium pictus* – Svět v obrazech.

Jsou označeny čísly I. - C. Až na nepatrné výjimky odpovídají přesně textu, ve kterém jsou v každé kapitole připsána čísla příslušných tabulek. Text se snaží obsahově vystihnout obrázek. Postup textu a postup řady tabulek je však různý. Často se vedle sebe objeví tabulky, jejichž místa v textu jsou od sebe dost vzdálena. Tím Elementarwerk zdaleka nedosahuje přehlednosti a logického rozdělení, kterým vyniká Orbis. Samozřejmě, že i v samotném zpracování obrazů je značný rozdíl, zejména v jejich zpracování. Proti prostým obrázkům Orbisu stojí honosné mědirytiny Chodowieckého, proti jednoduchým postavám Komenského stojí v Elementarweku páni v napudrovaných vlásenkách a dámy v krinolínách. V tomto případě však nelze hovořit o nedostatku Orbisu, ale je to dáno dobou, ve které obě díla vznikla. Obrázky Komenského se snaží zachytit věci a osoby ve spojení a vzájemném působení. Mají život a pohyb. Jsou přirozené, život vyobrazují tak, jak se denně každému nabízí. Nejlépe vyobrazeny jsou obrazy lidí a zvířat, které mají velmi prostou techniku a většinou jsou zachyceny jen jednou čarou. A samozřejmě jsou to obrázky, pro které měl umělec reálný vzor. Jsou to např. obrázky řemesel, rolnictví či domácích zvířat. Ne vždy vhodně jsou znázorněny obrazy krajin, kde se malíř pouštěl do stínování. Jako nejméně zdařilé se jeví znázornění ctností, mohamedanismu, pohanství atd. V Elementarwerku jsou nejlepší obrázky ze života měšťanů. Mezi rytinami se objevuje málo venkovských scén, tím více se však obrázky váží na styk jednotlivce s lidmi. Chodowiecki znamenitě ovládá výraz tváře. Kreslí i boje, bolest, ale nejvíce však vyniká v kresbách rodinného života. Horší kvality jsou jeho obrázky etnografické a historické. Je jich také poměrně málo, což se shoduje s charakterem této doby, která měla tak málo smyslu pro tento úsek lidského poznání.

Dalším zásadním rozdílem je jazyk děl. Na místo Komenského latiny se dostala němčina, mateřština Basedowa, a francouzština. Francouzština především kvůli Basedowově potřebě rozšířit své myšlenky i do ostatních států. Elementarwerk v latině sice také vyšel, ale pouze s ohledem na „zlo zakořeněné v dosavadní společnosti s cílem na jeho vymizení“. Pro Komenského latina byla základem všeho vzdělání, a proto jejímu studiu věnoval veškerou snahu. Bylo zřejmé, že latinské významy mnohem lépe utkví v paměti a jsou lépe chápány, je-li připojen obraz. Cílem tedy zůstává poznání řeči, latiny, a obrázek je pouhým prostředkem a nikoliv cílem. Avšak latina je zde stavěna až na místo druhé. Komenský žádá, aby byl Orbis nejdříve probírán v mateřském jazyce. V předmluvě učitelé doporučoval začít mateřštinou, ukázat věci a objasnit obrazy a teprve po dvou až třech měsících má začít vyučování latinskému textu. A tímto opět Orbis svou kvalitou převyšuje Elementarwerk. Komenský vždy podal k probírané látce i návod, jak nejlépe docílit žádaných úspěchů. Podrobnější a delší návrh používání Elementarwerku v domácím vychování i ve škole podal Basedow v I.

knize oddílem 5. Nedostatkem tohoto návrhu je neurčitost. Basedow spoléhá na znalost nebo cit rodičů, především matky, což je dle mého mínění velmi neuspokojivý přístup vzhledem k sociálním poměrům každé rodiny.

Shoda mezi díly existuje i z hlediska přirozenosti a příjemnosti výchovy. Komenský chtěl, aby dětem bylo vyučování příjemné. Ovšem Basedow tuto přirozenost příliš nadsadil a chtěl ze školy odstranit veškerý tlak. Domnívám se, že otázka zpříjemnění vyučování byla vyslovena mnohem lépe Komenským, u kterého učení navazuje na hru, což je jediná úmyslná a soustavná činnost dětí. Tímto se zcela minimalizoval tlak, který má škola na dítě. Na druhé straně Komenský svými pansofickými snahami nebral příliš ohled na úroveň psychického vývoje dětí. Obnovy jsou sice určeny pro malé děti, ale obsah textu odpovídá spíše možnostem starších žáků. Komenský však zastával názor, že dítě musí být školou lákáno. Basedow tuto zásadu přejal a navíc jí pod vlivem Rousseauovým rozšířil tak, že „...*prohlásil aktivitu dětskou za jedinou oprávněnou sílu v postupu vyučovacím.*“ (Bendelmayer, K., 1920, s. 130). U Basedowa je tak patrný i vliv Rousseaua a to v oblasti výchovy rodinné, nad kterou se zamýšlí a téměř mlčky přechází výchovu školskou.

Určitá kongruence je patrná i ve sféře sexuální výchovy. Otevřenost vůči dětem v této oblasti výuky se stala základním požadavkem jak Komenského, tak i Basedowa. Ovšem Basedow vyžaduje úplnou otevřenost, neboť považuje tajnůstkářství za nedostatek současné společnosti. Je podle něho přežitkem z dob minulých a způsobuje nevědomost. S tím souvisí i otázka výchovy mravní, kterou se oba pedagogové rovněž zabývali. Komenský ve svém díle zobrazil křesťanské ctnosti a tím udal základní nástin své morálky. Basedow se v tomto ohledu nechal Komenským inspirovat a navíc ještě po svém rozřešil otázku pohlavní výchovy, kterou Komenský nechal otevřenou.

Komenskému i Basedowovi se stal základním principem spisů realismus. Tento pedagogický realismus je chápáný jako spojení jazykové výuky s výukou věcnou. Snaha přizpůsobit vyučování tomu, co je potřebné, ale hlavně reálně možné a vysvětlitelné. Komenský soudil, že neznalost pravdy a dobra je příčinou nepravostí. Pokud se tedy všem lidem vstřípí dobrý základ veškerého vědění, nebude již nadále docházet k omylům a sporům. Komenský tuto zásadu rozpracoval jako první systémově a Basedow jí přijal jako samozřejmost. Proto došlo v Elementrwerku navíc k rozšíření oblastí na věk starší a na práci rukou. Ovšem jeho praxe zdaleka nesplňuje požadavky teorie. V tomto ohledu lze nalézt pokrok oproti Komenského Orbisu jen ve zdokonalení rytecké metody obrazů.

I obsahově byla obě díla zamýšlena stejně. Elementarwerk i Orbis byly vypracovány jako encyklopedie. Oba autoři skoro dosahují tohoto cíle. V této oblasti jde především o pronikání reálií a přírodních věd do škol. Ze školy latinské se rázem stává škola s mateřským jazykem, který má ústřední roli. Komenský ovšem v otázce obsahové stojí na rozhraní dvou dob. Zavádí reálie a mateřštinu, ale zároveň mu latina zůstává jako střed veškeré školské práce. Oproti tomu Basedow, utilitarista, nahradil latinu jazyky moderními a vyučováním věcem potřebným pro život. (Bendelmayer, K., 1920, s. 81 - 132). Látka Orbisu rozhodně nenavazuje. Není tu zachováno výchozí pravidlo postupu od lehčího k těžšímu. Kniha je přeplněna látkou skutečně cennou i takovou, která by mohla být odstraněna. Přesto je Orbis uspořádán účelně a v koncentrických kruzích (Kádner, O., 1910, s. 502 - 520). Basedow se zas omezil pouze na utilitaristický přístup.

Tyto patrné rozdíly mezi díly jsou dané odstupem doby a různým určením obrázkové knihy. Elementarwerk, který byl určen pro delší studium, si vyžadoval rozšíření látky, její prohloubení. To vše se dělo na základě přírodních věd, jejichž proniknutí do obsahu vzdělání v Basedowově době bylo významným počinem. Ovšem v konečném důsledku u Basedowa se rozhodně nedá hovořit o prohloubení látky. Látky je zde spíše málo. Jedná se často o pouhou mnohomluvnost na rozdíl od Komenského, který vždy přesně v textu směřoval k vytčenému cíli. I Komenského přehlednosti, kdy byl vždy spojen text a obraz, se Elementarwerku nedostává. Rozdílnost jmenovaných je však hlavně dána vývojem společnosti, jejich potřeb, a tím i změnami v obsahu vzdělávání. V Basedowově době se již začaly projevovat snahy o rozvíjení nejen osobnosti člověka, jeho poznání, ale i o využití tohoto poznání v praxi. (Bendelmayer, K., 1920, s. 81 – 132).

6. OSTATNÍ FILANTROPISTÉ A POKRAČOVATELÉ BASEDOWA

Basedowovi stoupence můžeme rozdělit na dva tábory, jimiž jsou ti, kteří přivítali a postavili se na stranu francouzské revoluce a na ty, kteří se od ní distancovali a spojili se se starými feudálními silami.

6.1. Příznivci Velké francouzské revoluce

První a bezesporu největší osobností skupiny filantropistů, kteří našli své zastání ve francouzské revoluci je Joachim Heinrich Campe (1746 - 1818). Studoval evangelickou teologii v Helmstedtu a v Halle. Jako kněz působil dva roky v Potsdami. Poté působil jako domácí vychovatel bratří W. a E. von Humboldtových. Věc revoluce podpořil věnováním svého spisu Zásady zákonodárství francouzskému Národnímu konventu v roce 1793³⁷. Tento spis se týkal státního náboženství a národní výchovy a formuloval zde požadavky, kterými byly osvobození státního a kulturního života od útlaku církve, svobodnou výchovu všech dětí, bez ohledu na jejich stav, zpřístupnění muzeí a knihoven lidu a zároveň zlepšení přípravy učitelů. Na základě osvícenského pedagogického myšlení v duchu filantropismu se stal na krátký čas i ředitelem desavského filantropina. Campeovy přední myšlenky směřovaly na prospěch dětí. Stal se jedním ze zakladatelů literatury pro mládež. Obrovský důraz kladl na industrii a požadoval možnost studia i dětem z chudších vrstev. Od roku 1779 vydával knižnici Malá knihovna pro děti³⁸. Dále Campe literárně přispěl vydáním upraveného Robinsona Crusoe od Daniela Defoe pod názvem Robinson mladší³⁹ a výchovným spisem pro lid Theophron aneb zkušený rádce nezkušené mládeže⁴⁰. Mezi další významné spisy Campeovi se řadí Knížka o mravech⁴¹ a Otcovská rada pro mou dceru⁴². Zásadními se staly i jeho slovníky Velký slovník německého jazyka a Slovník německých výrazů⁴³ (Cipro, M., 2003, s. 147).

Dalším z této skupiny filantropistů je Peter Villaume (1746 - 1806). Původně kazatel v Halberstadtu. Do filantropického sborníku Revisionswerk napsal nejvíce příspěvků o

³⁷ Campe byl jmenovaný čestným občanem Francouzské republiky (1792).

³⁸ Kinderbibliothek – J. F. Herbart ocenil tuto knižnici jako prvopočátek literatury pro děti a mládež.

³⁹ Robinson der Jüngere.

⁴⁰ Theophron, oder der erfahrene Ratgeber für unerfahrene Jugend.

⁴¹ Sittenbüchlein.

⁴² Väterlicher Rat für meine Tochter.

⁴³ Wörterbuch der deutschen Sprache , Wörterbuch der Verdeutschung.

výchově, byl ještě radikálnější než Campe. Svou výchovu mládeže k lásce k vlasti zcela podrobil revolučním ideím⁴⁴ (Štverák, V., 1980, s. 41 - 42).

Značně vlivným filantropistou je také Ernst Christian Trapp (1745 - 1818). Studoval na gymnáziu v Segebergu, kde byl žákem pedagogického reformátora Martina Ehlerse, díky kterému mohl pokračovat ve studiu teologie a filologie na univerzitě v Göttingen. Později byl povolán na Ehlersovo místo. Roku 1777 přijal Campeho výzvu a stal se učitelem v desavském Filantropinu, odkud v roce 1779 odešel přednášet filozofii a pedagogiku na univerzitu v Halle. Nebyl však spokojen s Basedowovým nedůsledným řízením. V Halle vedl také vlastní cvičnou školu Institutum paedagogicum⁴⁵, ve které se snažil spojit pedagogiku s empirickou experimentální psychologií. Tento pedagogický systém nastínil v díle Pokus o pedagogiku⁴⁶. Na rozdíl od tradičních postojů, které většinou vycházely z teologie a filozofie Trapp kladl důraz i na pozorování a zkušenost. V tomto smyslu přirovnával pedagogiku k medicíně. Klasické jazyky ustupovaly do pozadí a na jejich místo chtěl Trapp dosadit předměty užitečnější pro praktický život. Ve výchově dával přednost odměnám před tresty. Trapp posléze opět přijímá nabídku od Campeho na členství ve školském direktoriu ve Wolfenbüttelu. K tomuto rozhodnutí, opustit univerzitu v Halle, přiměly Trappa spory týkající se dozoru nad hallským výchovným ústavem, který byl podřízen teologické fakultě. Rovněž přispíval do Revisinswerku. Myšlenky filantropismu se snažil uvést v systém. Zasloužil se i v propagaci Basedowových spisů a dále také spisů Pestalozziho a Herbarta. Podporoval i vzdělávání dívek. Vydával školní učebnice a časopis Všeobecná revize⁴⁷ (Cipro, M., 2003, s. 148).

6.2. Odpůrci Velké francouzské revoluce

Nejvýznamnějším odpůrcem francouzské revoluce mezi filantropisty a zároveň nejvýznamnějším následovníkem Basedowa byl Christian Gotthilf Salzmann (1744 - 1811). Velmi sporná osobnost z pohledu revolučního hnutí. Na jedné straně stál tvrdě proti dosavadním nešvarům své doby, avšak na straně druhé stejně tvrdě usiloval o výchovu dobrých poddaných, imunních proti revolučním myšlenkám. Krátce studoval na lyceu v Langensalzu, poté teologii v Jeně. Ve svých 24 letech přijal své první místo faráře v Rohrbornu a v roce 1772 byl povolán do Erfurtu na místo diakona a později faráře. Na

⁴⁴ i Villaume byl oceněn Francouzskou republikou v podobě jmenování členem Národního konventu.

⁴⁵ Erziehungsinstitut.

⁴⁶ Versuch einer Pädagogik.

⁴⁷ Allgemeine Revision

základě svých dosavadních zkušeností a Basedowově podnícení se utvrdil ve své averzi vůči církevní ortodoxii. Současně se intenzivně soustředil na potřebu přirozenosti ve výchově a vyučování dětí. Toto stanovisko si utvrdil při návštěvě dessavského filantropina. Nedlouho po této hospitaci vyšla jeho pedagogická prvotina Pojednání pro děti a přátele dětí⁴⁸. Hovoří zde v krátkých příbězích, rozmluvách a dopisech o dětských nezpůsobech a ukazuje, jak se naučit činit dobro. Roku 1890 vydal knížku pro rodiče pod názvem Račinka⁴⁹ - „*Je to v historii pedagogiky snad nejsuggestivnější ilustrace výchovné úlohy vlastního rodičovského příkladu.*“ (Cipro, M., 2003, s. 141). Jejím smyslem bylo nenásilnou formou dovést rodiče k vlastnímu zamyšlení nad sebou, neboť soudí, že člověk je od přírody dobrý. Cipro ve své knize uvádí příkladnou historku z tohoto díla, která pro mě byla velmi silná a emotivní, a proto jí uvádím i já zde ve své práci. „*Malá Lolyňka byla v otcově zahradě. Bylo tu mnoho fialek. Jej, zvolala Lolyňka radostně: To jsou krásné květinčky! Natrhám jich plnou zástěru a uviju matce kytičku. Hbitě poklekla a s největší horlivostí jich natrhala plnou zástěrku, pak si sedla pod jabloň a udělala kytičku. Zde je! řekla, teď půjdu rychle za maminkou a přinesu jí to. To bude radosti. To si jistě vysloužím políbení. Aby byla radost ještě větší, vklouzla do kuchyně, vzala tu porcelánový talířek, položila na něj kytičku a rozběhla se skokem po schodech nahoru za matkou. Tu Lolyňka klopýtla, upadla a bác! Porcelánový talířek byl na sto kusů a kytička daleko ulétla. Matka, která v pokoji uslyšela pád, vyskočila ihned ke dveřím, a když uviděla rozbitý talíř, běžela zpět, přinesla tlustou metlu a aniž se slovem dotázala, co chtělo dítě s talířem udělat, zlostně se na ni obořila. Lolyňka byla leknutím z pádu, z rozbitého talíře a metly polomrtvá a nebyla schopna říci víc než: Maminko! Maminko!ale to všechno nepomohlo. Ty malá bestie! řekla matka, rozbít takový krásný talíř! a pořádně jí nasekala. Lolyňka upadla v zuřivost, když viděla, že se jí stala taková křivda. Dlouho na to nemohla zapomenout a nikdy už jí nenapadlo, uvít matce kytičku.*“ (Cipro, M., 2003, s. 141⁵⁰). Svou snahu v přirozenost se snažil uvést i v zpřístupnění křesťanské morálky dětem prostřednictvím názorných příkladů. Jeho kritika tradiční výuky náboženství vzbudila pobouření a nepřízeň konzervativních kolegů a tak se Salzmann vzdal farářského úřadu a přijal výzvu z Dessavy, aby se stal učitelem náboženství. Při působení ve filantropinu

⁴⁸ Unterhandlungen für Kinder und Kinderfreunde.

⁴⁹ Krebsbüchlein. Tento spis vyšel nejprve pod názvem Návod, jak vychovávat děti moderně, ale zato nerozumně (Anweisung zu einer zwar nicht vernünftigen, aber doch modischen Erziehung der Kinder). Podnětem k tomuto názvu se stala titulní ilustrace znázorňující v rybníku starého raka s dvěma ráčaty. Pod obrázkem je latinský nápis: „Faciam mi papule, si te idem facientem prius video“ – Učiním to, můj tatínku, jestliže tě nejprve uvidím udělat totéž.

⁵⁰ Čerpáno z knihy Salzmann, Ch. G.: Krebsbüchlein. Leipzig s.a. str. 25 - 26.

Salzmann načerpal hlavní myšlenky filantropismu, které pak dokázal rozšířit a propracovat lépe, než samotný Basedow. Avšak poznal zde i záporné stránky ústavu, zvláště pak v osobě Basedowa. Vadily mu spory mezi učiteli, nedostatky v organizaci a chyběl mu i rodinný duch. Proto po třech letech Dessavu opustil a pořídil si statek Schnepfenthal ve Waltershausenu u Goty, kde založil vlastní výchovný ústav. O tomto působení ve svém ústavu se Salzmann zmiňuje ve svých dílech Zprávy ze Schnepfenthalu pro rodiče a vychovatele a O výchovném ústavu ve Schnepfenthalu⁵¹. Ve Schnepfenthalu chtěl Salzmann odstranit dosavadní chyby výchovy a to zejména „...zanedbávání tělesné výchovy, ručních prací a zdravotědy, nedostatek kontaktu s přírodou, nedostatek zřetele k přítomnosti a blízkému okolí a nedostatek vlastní aktivní činnosti dětí.“ (Cipro, M., 2003, s. 143).

Jako jeden z mála filantropistů vedl Salzmann spořádaný rodinný život, což se projevilo i ve fungování jeho filantropina. Salzmannova škola se brzy proslavila dobrou organizací, tělesnou a pracovní výchovou, učební prací, či exkurzemi. Tato škola měla nejdelsí trvání ze všech podobných ústavů v Německu, protože nejlépe vyhovovala ekonomický i politickým požadavkům. V roce 1796 Salzmann vydal pedagogický román Konrad Kiefer⁵², ve kterém hovoří o výchově selského syna vlastními rodiči ve spolupráci s farářem. Tento román připomíná Rousseauova Emila. Literárně a filozoficky se Konrad vyrovnat Emilovi nemůže, ale Salzmann došel dál v otázce osoby vychovatele. Rousseau založil pedagogiku na nových objevech a potřebách dítěte a Salzmann stejně tak objevil osobnost vychovatele, která podle něj podléhá podobným proměnám v rámci výchovy. Podobně jako Komenský soudil, že libost a chuť k výuce je především zásluhou učitele. A právě v tomto duchu vyšlo v roce 1806 velmi významné Salzmannovo dílo Mravenčinka neboli návod, jak rozumně vychovávat vychovatele⁵³. V této knize klade na srdce vychovatelům, že je to právě učitel, který má neustále vychovávat sám sebe a že děti zde nejsou pro učitele, nýbrž učitel pro děti. Dílo podává i návrh jak tuto sebevýchovu provést. V předmluvě Salzmann zdůvodňuje název Mravenčinky slovy: „Konečně původ názvu v obsahu knihy samé hledati jest. Rodiče mravenců, když pokolení nové zplodili, vnesou se do povětří a nestarají se o novou násadu, po spůsobu člověka, svěřující péči a vychování nového pokolení mravenců, kteří přírodou již k práci této jsou ustanoveni. Tito pak také řádně vykonávají úkol svůj; denně vynášejí mladinké pokolení na teplé slunce a pečlivě chrání je

⁵¹ Nachrichten aus Schnepfenthal für Eltern und Erzieher a Über die Erziehungsanstalt in Schnepfenthal.

⁵² Krasil aneb návod, jak rozumně vychovávat děti. Kniha pro lid. Konrad Kiefer oder Anweisung zu einer vernünftigen Erziehung der Kinder. Ein Buch fürs Volk.

⁵³ Ameisenbüchlein oder Anweisung zu einer vernünftigen Erziehung der Erzieher.

před každým nebezpečím, a výsledek ručí za dobré vychování, neb každý kopeček mravenčí sídlem jest zdraví, čistoty, činnosti i poslušnosti, kterýchž vlastností v mnohé společnosti lidské postrádáme, k nimž ale mladí mravenci záhy jsou nabádáni. Tak jako Šalamoun lenocha k mravenci odkazuje, tak mohl by i v jiném ohledu vychovatel na něj býti upozorňován.“ (Salzmann, K. B., 1878, s. 15 - 16). Učitel musí pečovat o zdraví své i svých chovanců hlavně správnou stravou, otužováním a pohybem. Musí v dětech probouzet touhu po činnosti zábavnou formou. Vychovatel musí dbát na dodržování a navykání mravnosti skrze pravdomluvnost, dobré příklady a aby samy dokázaly rozpoznat co je dobré a špatné. Základ díla je položen na myšlence, že vychovávat druhé předpokládá především vychovat sám sebe. Toto své pedagogické přesvědčení shrnul do 11 stručných přikázání. „1) *Pečuj o své zdraví.*, 2) *Bud' vždy veselý.*, 3) *Uč se s dětmi mluvit a pobývat.*, 4) *Uč se zaměstnávat se společně s dětmi.*, 5) *Snaž se získat jasné poznatky.*, 6) *Uč se poznávat výtvořiny lidské pile.*, 7) *Uč se používat svých rukou.*, 8) *Zvykej si dobře hospodařit svým časem.*, 9) *Snaž se přijít do styku s některou rodinou nebo výchovnou společností, jejichž děti se vyznačují vysokým stupněm zdraví.*, 10) *Snaž se získat dovednost vést děti k vnitřnímu přesvědčení o jejich povinnostech.*, 11) *Jednej vždy tak, jak si přeješ, aby jednali tvoji chovanci.*“ (Cipro, M., 2003, s. 145).

V závěru knihy Salzmann hovoří o tom, že ne každý se může stát dobrým vychovatelem, což je závislé na vnitřních vlohách jedince. V otázce náboženského vyznání vynikal naprostou tolerancí a snášenlivostí⁵⁴. Zásluhy v oblasti pedagogiky můžeme Salzmannovi přiřknout jistě i jako tvůrci moderní literatury pro děti a mládež. Salzmann zemřel 31. října roku 1811 a správu nad jeho filantropinem přebíral jeho syn Karel. (Cipro, M., 2003, s. 139 - 146; Štverák, V., 1980, s. 40 - 50).

Do skupiny filantropistů, odpůrců francouzské revoluce patří i Johann Christoph Friedrich GutsMuths (1759 - 1839). Byl učitelem v Salzmannově filantropinu ve Schnepfenthalu, kde vytvořil systém tělesných cvičení pro ústavní výchovu. Je nazýván praotcem německého tělocviku, neboť svým spisem *Tělocvik pro mládež*⁵⁵ povýšil tělesnou výchovu na vědní obor. Zabýval se zde rivalstvím mezi žáky. Užíval odměn a náležitých pochval za dobré výkony. Svou dlouholetou působnost v Salzmannově škole shrnul v díle *Hry k cvičení a osvěžení těla a ducha*⁵⁶. Tento spis byl vydán v roce 1796. Tělocvik nebyl pro

⁵⁴ Proto i přivítal např. vydání tolerančního patentu Josefa II..

⁵⁵ *Gymnastik für die Jugend.*

⁵⁶ *Spiele zur Übung und Erholung des Körpers und des Geistes.*

GutsMuts se samoučelem, ale prostředkem, jak dosáhnou souladu těla a ducha. GutsMuts se soustředil na všechna odvětví sportu, což dokazují i spisy věnované plavání – Malá učebnice umění plaveckého pro samouky⁵⁷ a turistice – Tělocvičná kniha pro vlastence⁵⁸ (Cipro, M., 2003, s. 106). Projekt tělovýchovy založil na klasickém pětiboji, který doplnil o plavání, bruslení a další tenkrát zcela obvyklé pohybové činnosti. Zajímavostí je, že se GutsMuts věnoval i akrobatickému cvičení na laně, pro které vymýšlel i zvláštní nářadí. (Novotný, F., 2006, s. 26).

Mezi další významnější filantropisty patřili také K. F. Bahrdt a F. E. v. Rochow. Karl Friedrich Bahrdt (1741 - 1792) založil na radu Basedowa v roce 1775 na statku Ulysses von Salis Bahrda v Marschlins Filantropinum podle desavského vzoru. Tato škola však neměla dlouhého trvání a po roce fungování zanikla. Bahrda to ovšem neodradilo. Založil nové Filantropinum a to v Hildesheimu v jižním Německu roku 1777. Ani tento počín neměl dlouhého trvání pro neschopnost a neukázněnost svého ředitele i jemu podléhajícím učitelům. Ústav fungoval dva roky a poté zanikl. I přestože většina filantropistů nemohla být svým svěřencům vzorem, Bahrdt si v tomto rozmaru držel prvenství. Někteří ho dokonce považovali za morálně narušeného. Vedl neuspořádaný rodinný život, založil vlastní továrnu na svíčky a kolomaz, hostinec, Unii svobodných zednářů. A v tomto duchu podobně vnímal i svá Filantropina – jako druh obchodního podnikání⁵⁹. Z jeho děl je možno uvést spis vycházející v Revisionswerku O účelu výchovy⁶⁰, ve kterém doporučuje brannou výchovu občanů pro zvýšení obranyschopnosti státu (Štverák, V., 1980, s. 40 - 50).

Velmi význačným filantropistou byl rovněž Friedrich Eberhard von Rochow (1734 – 1805). Studoval na rytířské akademii v Brandenburgu. Pocházel z bohaté rodiny, což svědčí o tom, že se filantropismus dotknul i vyšších stavů. Původně byl hrdým členem armády, se kterou se zúčastnil bitev u Lovosic a u Prahy⁶¹. Kvůli svému válečnému zranění musel vojsko opustit a usadil se na statcích v Rekahnu. Projevil se u něj silný sociální cit k selskému lidu a snažil se zlepšit jejich životní podmínky. Pravý důvod chudoby shledával v nevědomosti, ze které se rodí úpadek hmotný i mravní. Proto se mělo vzdělání dostávat všem. Vše samozřejmě zamýšlel v duchu filantropismu. V roce 1772 založil školu v Rekahnu a posléze i na statcích v Gettinu a Krahne. V rámci svého samaritánství chtěl reformovat v těchto ústavech školu

⁵⁷ Kleines Lehrbuch der Schwimmkunst zum Selbstunterricht.

⁵⁸ Turnbuch für die Söhne des Vaterlandes.

⁵⁹ Pinloche o něm soudí, že je: „dokonalý podvodník a nečestný fantasta a šarlatán“.

⁶⁰ Über den Zweck der Erziehung.

⁶¹ Bitva u Lovosic – 1756, bitva u Prahy – 1757.

obecnou. Zejména škola v Rekahnu se stala velmi významnou díky svému tehdejšímu vysoce schopnému řediteli a učiteli Brunsovi. Ústav získal brzy skvělou pověst, což způsobilo, že sem začali dojíždět známé osobnosti, mistři, pastoremé či důstojníci, učitelé a šlechtici. „Velikou pochvalu vzdal ústavu zvlášt' proslulý organisátor škol berlínských, profesor Büsching, který tu prodlel r. 1775 několik dní a s pochvalou vytyká zvláště, že učení bylo nepřetržitou zábavou o věcech dítě obklopujících, při čemž učitel tak nenápadně svou somatickou metodou vede žáky, že se zdá, jako by všecko sami vynalezali.“ (Kádner, O., 1910, s. 265).

Snahy von Rochowa však neměly valného výsledku. Krom jeho statků se prosadily ojediněle v Dánsku a Švédsku, kde však záhy opadly. Nedošlo tedy k trvalé změně obecného školství. Jeho pedagogické snahy však zasahovaly i do vyšší úrovně vzdělanosti učitelů i jejich platů, o čemž se podrobněji vyjádřil v díle K národnímu charakteru skrze národní školy⁶². Tento spisek je věnovaný ministru Zedlitzovi a hovoří se zde právě o důležitosti kvalitního učitelstva, které má být dostatečně vzděláno a náležitě odměněno. Názorné vyučování se snažil Rochow prohloubit snížením počtu žáků ve třídě. Silně přihlížel i k individualitě, což se u něj projevilo ve snaze, aby děti byly v první třídě tak dlouho, dokud se nenaučí obratně číst. Vyučování se mělo omezit pouze na věci pochopitelné a provádět se mělo formou diskuzí o známých předmětech. Neopomněl ani na vzdělávání dívek, které se měly učit šití a pletení. Teprve když děti uměly dobře číst, přecházelo se k výuce psaní. Zamýšlel se také nad osobností vychovatele a stanovil jeho základní vlastnosti: učitelskou schopnost, horlivost, spravedlivost, pořádnost, lásku k mládeži, veselou mysl, trpělivost, mírnost a správnou přísnost.

Své pedagogické a metodické úmysly Rochow objasnil v dílech Pokus o učebnici pro děti a venkovany⁶³ a Přítel lidu⁶⁴. Spis Přítel lidu byla lidová čítanka, podle které začal vyučovat na škole rekahnské a usiloval i o její zavedení státem do všech ústavů. Dále Přítel dětí⁶⁵, jeho nejvýznamnější pedagogický spis, který je složen z několika desítek článků, básniček a rozmluv. Každý článek je odkázán na Písmo. Připojeno bylo i cvičení v pozornosti a návod na přípravu ke křesťanským ctnostem. Text je však příliš vyumělkovaný, obsahuje častá moralizování a jsou zde i věci pro děti nevhodné. Ve svém dalším díle Příručka

⁶² Vom Nationalcharakter durch Volksschulen. 1779.

⁶³ Versuch eines Schulbuches für Kinder und Landleute. Dílo vyšlo v roce 1772.

⁶⁴ Bauernfreund. 1773.

⁶⁵ Kinderfreund. Spis vyšel v roce 1776 a 1779.

katechetické formy pro učitele⁶⁶ Rochow hovoří o účelu, prostředcích a metodě školního vyučování. V dílech Historie mých škol⁶⁷ a Opravy⁶⁸ se snaží opravit běžné a mylné výklady některých výrazů.

Rochow byl velkým přítelem Basedowa. Účastnil se i proslulé zkoušky v dessavském Filantropinu. Základní neúspěch škol shledává ve špatné metodě, v nedostatečných zákonech a špatných učitelích. Cipro ve své knize uvádí, že pro své samaritánství byl Rochow přirovnáván k Pestalozzimu, ačkoliv byl starší než on (Cipro, M., 2003, s. 122, Kádner, O., 1929, Kádner, O., 1910, s. 263 - 271).

⁶⁶ Handbuch der katechetischen Form für Lehrer. Kniha vyšla v roce 1783.

⁶⁷ Geschichte meiner Schulen z roku 1795.

⁶⁸ Berichtigungen. 1792 a 1794.

7. VLIV FILANTROPISMU NA ČESKOU PEDAGOGIKU

Na českou pedagogiku měl filantropismus značný vliv. Zejména společně v doprovodu s osvícenstvím. V této kapitole nastíním vývoj české pedagogiky pod vlivem filantropismus. Mé snažení začíná dobou tereziánské éry, ve které se školské reformy ujal Johann Ignaz Felbiger, který byl silně inspirován Friedrichem Eberhardem von Rochowem. Rochow⁶⁹ patřil mezi filantropisty, pokračovatele Basedowovi. Felbigerovým nejvýznamnějším následníkem se stal Ferdinand Kindermann, jehož učitelem na univerzitě byl Karel Jindřich Seibt, který vnesl do českého prostředí osvícensko-filantropického ideje. Se jmény Felbiger a Kindermann je v úzkém vztahu i jméno Aleš Pařízek. Stěžejní pro rozvoj filantropismu v českých zemích bylo také založení Královské společnosti nauk, jejímiž hlavními organizátory byli Ignác Born, Ignác Cornova a František Josef Kinský.

Osvícenské a filantropické ideje silně ovlivnily tereziánské školské reformy. Tyto reformy vycházely z názoru, že není možno dospět k pokroku ve společnosti, nebude-li vzdělaných lidí. Tzn. všech lidí. Před těmito reformami bylo školství ve velmi špatném stavu. Rozhodující vliv měla katolická církev, která svou moc promítala právě do protireformních snah. Na elementárních školách učili nevzdělaní učitelé, jejichž původní povolání byla nejrůznější. Vyučování nemělo žádný řád. Bylo nepravidelné a zcela dobrovolné. Krajně nedostačující bylo i finanční ohodnocení učitelů, kteří pak byli nuceni zastávat i jiná povolání a výchovné činnosti se věnovali jen zřídka. Avšak i těchto nevzdělaných učitelů a neuspokojujících školních zařízení bylo málo. První požadavek na reformu školy byl vyřčen až po skončení sedmileté války z úst pasovského biskupa Leopolda Arnošta hraběte z Firmián roku 1796. Biskup vypracoval seznam nedostatků v oblasti školy, zejména nevzdělané učitelstvo a řídká školní docházka, a předložil ho Marii Terezii. Ta pověřila hraběte Rudolfa Chotka, aby situaci zhodnotil. Ten tuto skutečnost také posléze potvrdil. Původně vypracovával obnovu vzdělání biskup Firmian, Josef Messmer a hrabě Pergen. Jejich návrhy ale trpěly mnoha rozpory a tak byl k tomuto úkolu povolán Johann Ignaz Felbiger.

Marie Terezie si vyžádala právě Felbigera, neboť věděla s jakým úspěchem se setkal jeho Všeobecný zemský řád pro lidové školy⁷⁰ v Pruském království za vlády Bedřicha II. Velikého. Felbiger však byl velmi činný v oblasti školství ještě před vypracováním Všeobecného zemského řádu, kdy na farní škole v Zaháni, kde působil jako opat zavedl

⁶⁹ Viz kapitola Ostatní filantropisté a pokračovatelé Basedowa.

⁷⁰ Generallandschulreglement. Vyšel v roce 1763.

hromadné vyučování. Zde je patrná i návaznost na Komenského. Díky jeho aktivnímu přičinění byl vydán roku 1763 nový pruský školský zákon, na jehož základě připravil i katolický školní řád pro Slezsko a Kladsko. Cílem bylo zřizování triviálních škol ve městech i na venkově a zejména kladl důraz na způsobilost učitelů. Soustředil se také na vytvoření nové čítanky pro děti a stěžejní inovací byla povinnost pro rodiče, aby své děti posílali do školy od šestého do třináctého roku. Neuposlechnutí bylo sankcionováno. Další inovace byly ve vyučovacích metodách, kterými byly metoda písmenová⁷¹, tabellární⁷² a otázková. Domnívám se, že otázkovou metodou se nechal inspirovat Rochowem, který uplatňoval tzv. sokratickou metodu otázek a odpovědí, nazývanou také katechetickou. Ostatní dvě metody načerpal od J. B. Hähna, který užíval tzv. literární, neboli písmenkovou a tabellární učebnou metodu.

Pro své reformní úsilí byl mnohými kritizován, a proto vydal v roce 1768 spis *Vlastnosti, znalosti a chování řádných školských pedagogů*, kterým si chtěl teoreticky obhájit své úmysly.

I ve Vídni se Felbiger zhostil svého úkolu znamenitě a v roce 1774 vypracoval Všeobecný školní řád pro německé normální, hlavní a triviální školy ve všech císařských a královských dědičných zemích⁷³. Tento dokument ještě téhož roku císařovna schválila a řád v něm vytyčený se stal podkladem pro uspořádání obecného školství na dlouhých téměř 100 let. Teprve poté, v roce 1869 byl Felbiger nahrazen tzv. Hasnerovým zákonem⁷⁴. Felbigerova koncepce obsahovala všechny klíčové požadavky, které žádal již v předchozích návrzích a řádech jím vydaných. Jmenovitě zakládání školských komisí, vybudování tří typů škol (školy triviální, hlavní a normální) a samozřejmě i podrobný obsah vyučování na každé z těchto škol. Požaduje také učebnice nejen pro žáky, ale i pro učitele a rovněž hromadné vyučování, v němž se bude využívat metody písmenové a tabellární. Zdůrazňoval povinnost rodičů posílat děti do školy, dostatečnou kvalifikaci učitelů a správnou funkčnost školského dozoru. Tyto požadavky jsou ústřední ze všech čtyřiaadvaceti článků, které Všeobecný školní řád pro německé normální, hlavní a triviální školy obsahoval. V ostatních člancích se hovoří např. o tom, jak by měla vypadat školní budova, že třídy mají být složeny ze žáků různého stáří a

⁷¹ Písmenová metoda spočívala v tom, že z textu se zapisovala jen první písmena slov, čímž došlo ke zkrácení zápisu, ale celý text se zároveň dobře pamatuje.

⁷² Tabellární metoda je založena na pojmové členitosti látky do dvou nebo více úrovní její obecnosti. Je vyjádřena pomocí tabulek – odtud také tabellární. I v dnešní době je užívání tabulek pro lepší zapamatování zcela běžné, jen se to nenazývá již metodou tabellární.

⁷³ Allgemeinen Schulplan für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivialschulen in sämtlichen k.k. Erblanden.

⁷⁴ Hasnerovým zákonem byla v Rakouských zemích, včetně Českého království, zavedena povinná osmiletá školní docházka.

různého pohlaví, zabývají se také časovým rozdělením vyučování, zaváděním evidencí dětí, odměnami žáků atd. Nejdůležitějším článkem ze Všeobecného školního řádu je článek pátý, který pojednává o obsahu vyučování jednotlivých typů škol.

Školy normální měly vznikat v místě působnosti školské komise. Žákům poskytovaly nejvyšší možné vzdělání. Proto byly určeny zejména pro budoucí učitele, kteří se po jejich absolvování museli prokázat osvědčením z této školy. Ve školách normálních a hlavních se vyučovalo náboženství, čtení, psaní, krasopis a pravopis, počty, účetnictví, metody slušného chování, přičemž ve školách normálních navíc ještě mateřský jazyk, psaní písemností, historie, zeměpis, přírodověda, geometrie, mechanika, kreslení a pro ty, kteří chtěli dále studovat na latinských školách i latina. Tyto předměty se v omezené míře a dle možností vyučovaly i na školách hlavních. A vzhledem k tomu, že školy normální jako jediné připravovali budoucí učitele, vyučovalo se zde i věcem potřebným speciálně k této profesi, jako jsou např. vlastnosti a povinnosti učitelů, vyučovací metody, chování při zkouškách atd. Ve školách triviálních se vyučovalo náboženství a jeho dějiny, mravouka, psaní, čtení, čtyři základní početní úkony a jednoduchá trojčlenka a návod ke spořádanému životu pro venkovský lid. Tyto školy byly zřizovány v malých městech a na vesnicích a hlavní školy ve větších městech.

V roce 1775 vydal Felbiger Metodní knihu⁷⁵, na kterou se Všeobecný školní řád odvolával. Byla to pomůcka pro učitele a pedagogické teoretiky. V této knize se silně odráží Felbigerův osvícensko-filantropický přístup. Přes velký přínos těchto reforem obecnému školství se v těchto koncepcích objevila i řada nedostatků. Byly jimi nedostatečné hmotné zabezpečení učitelů, nedostatek materiálního vybavení škol, řídká povinná školní docházka, velká závislost na církvi a germanizační vliv. Felbigerovo dílo účinně napomohlo k rozvoji obecného školství. Samozřejmě, že velkou zásluhu na tom měli i jeho pokračovatelé, z nichž nejznámější je Ferdinand Kindermann (Veselá, Z., 1992, s. 7 - 14; Cipro, M., 2003, s. 106 - 118).

Ferdinand Kindermann (1740 – 1801) vystudoval gymnázium v Zaháni a poté filozofickou fakultu v Praze, kde se seznámil s hrabětem Janem Nepomukem Buquoyem, jehož doménou se stala oblast chudinských společenských vrstev. Po úspěšném absolvování univerzity byl vysvěcen na kněze. V roce 1771 odešel Kindermann jako farář do jihočeské Kaplice, která byla jihočeskou buquoyovou doménou. Tato škola byla ve velmi špatném

⁷⁵ Methodenbuch.

stavu, a proto se rozhodl právě zde využít svých pedagogickým záměrů. Během několika let se z Kaplické školy stal ústav, který se stal vzorem pro mnohé další školy. Pedagogickým programem, vzniklým v Kaplici, se začala obnova elementárního školství.

V roce 1775 byl Kindermannovi svěřen nelehký úkol, aby zreorganizoval celé české školství. Přiděleno mu bylo též vrchní řízení nově vybudované pražské normální školy. I v tomto případě dosáhl Kindermann četných úspěchů, neboť za krátký čas dokázal připravit velké množství učitelů. Na základě jeho pedagogického programu prováděného v Kaplici došlo později k založení školství odborného, industriálního a učňovského. Kromě základních vyučovacích předmětů – čtení, psaní, počítání – se vyučovalo zeměpisu, dějepisu a přírodopisu. Velký důraz Kindermann kladl na praktické předměty, jako pěstování ovoce a zeleniny, domácí práce, obzvláště předení, pletení a kuchyňské práce či řemeslnou přípravu v podobě prací se dřevem nebo na poli. Domníval se, že tyto činnosti přinesou žákům potěšení z vyučování. *„Za vlády císaře Leopolda II. měla již čtvrtina škol pro tyto účely své pracovny a jejich příklad byl napodobován i v Německu, Rusku, Itálii, ba i ve Španělsku. Až rozvoj manufaktur oslabil jejich bezprostředně praktický význam, ale pedagogická hodnota Kindermannovy koncepce zůstává ve své obecné podstatě trvalou výzvou, na niž bude patrně muset i budoucí škola tak či onak reagovat.“* (Cipro, M., 2003, s. 117).

Vrcholu své životní dráhy pedagoga dosáhl Kindermann jako ředitel rakouského školství, kterým ho jmenoval Josef II. po odchodu Felbigera z Vídně. Za své činy v oblasti školství obdržel i čestný predikát von Schulstein a byl jmenován biskupem v Litoměřicích. Kindermann byl nejvíce ovlivněn Felbigerem, s jehož myšlením se setkal přímo v Zaháni. V nemalé míře ho inspiroval i jeho učitel na pražské univerzitě Karel Jindřich Seibt (Cipro, M., 2003, s. 116 - 117;).

K. J. Seibt (1735 - 1806) byl šířitelem osvěcensko-filantropických myšlenek v Čechách. Studoval na piaristickém gymnáziu v Kosmonosech, filozofii a právo v Praze a v Lipsku. V roce 1763 byl jmenován mimořádným profesorem krásných nauk a dějin vzdělanosti a v roce 1771 řádným profesorem krásných nauk a morálky. Tvrdí, že zásadní účel těchto krásných věd je nápodoba přírody a cílem je dobro, krása a pravda. Tomu všemu má podléhat každý člověk společensky více či méně významný. *„Krásným vědám klade ostatně za úkol, aby rozvíjely představivost člověka zrovna tak jako poezie.“* (Štverák, V., 1980, s. 70). Vykonával také funkci tajemníka arcibiskupské konsistoře, byl profesorem církevních dějin v arcibiskupském semináři, ředitelem filozofických studií či dvorním poradcem a přisedícím kontrolního a studijního výboru.

Ve svých přednáškách, probíhajících v duchu filantropismu, kladl důraz na úkol státu vůči jedinci a roli občana v současné společnosti. Své studenty směřoval k tomu, aby se z nich stali pracovití, mravní a pilní občané, neboť právě díky těmto vlastnostem pak může vzniknout sebejistý úspěšný stát v podobě materiální hojnosti i duchovního rozvoje. Velmi často se v těchto požadavcích odvolával na Basedowa. Svou přednášku pronesl Seibt v roce 1767, což bylo ještě před zrušením přísného církevního dozoru. V době, kdy platilo tereziánské právo útrpné⁷⁶. Seibt byl označován jako propagátor a původce proudění zakázaných knih⁷⁷. I přestože toto obvinění vyvrátil, dopadal na něj stále tlak ze strany svých nepřátel, kteří označili jeho přednášky za nekřesťanské a nechali ho soudně stíhat. Scholastické myšlení se snažil vytlačit slovy: „*Ve filozofii nestačí ani osobní autorita, ani systém, nýbrž rozhodovat může pouze rozum*“ (Štverák, V., 1980, s. 70).

Jak už jsem naznačila v úvodu této kapitoly, důležitým, a proto neopomenutelným jménem je také Aleš Pařízek (1748 – 1822). Vykonával funkci ředitele normální školy v Klatovech a později se stal ředitelem pražské normální školy. Ve své pedagogice doporučuje užívání sokratovské metody, což je odkaz na Rochowa. Tuto metodu ukázal na Sokratově dialogu se synem Lamproklemem ve svém díle O způsobu cvičení mládeže, který vyšel v roce 1797. Dále se soustřeďoval na osobnost učitele, kterému radil v otázkách péče o školu, chování k úřadům a rodičům či jak pracovat s dětmi ve vyučování. Tyto rady shrnul v díle *Obraz dokonalého učitele*. Přeložil Villaumeovu knihu *Praktická příručka*⁷⁸ „*a věnoval jej pod názvem Praktická kniha ruční vlasteneckým našim učitelům škol městských a venkovských*.“ (Štverák, V., 1980, s. 72). Tato příručka byla posléze zcela všedně užívána na nižším stupni rakouských škol. (Cipro, M., 2003, s. 117 - 118; Štverák, V., 1980, s. 72 - 73).

Na rozšíření filantropických myšlenek u nás mělo značný vliv založení Soukromé učené společnosti v Praze roku 1769. V letech 1784-1789 byla změněna na veřejnou a nesla pojmenování Česká společnost nauk⁷⁹. Po roce 1790 byla přejmenována na Královskou společnost nauk. Jejími ideology byli I. Born, F. J. Kinský a I. Cornova.

⁷⁶ Právo útrpné, neboli Tortura. Tortura znamená podrobení vyslýchaného právu útrpnému, mučení. Ve středověku a raném novověku byla zcela běžnou součástí vyšetřování. Toto mučení, provozované v rámci inkvizice, bylo schváleno roku 1252 na synodě v Tarragoně papežskou bulou *Ad extirpanda*. V českých zemích přetrvalo mučení až do Jesefovských reforem.

⁷⁷ Jednalo se zejména o spisy Wielandovy, Voltairovy, Rousseauovy, či Basedowovy.

⁷⁸ *Praktische Handbuch*.

⁷⁹ *Böhmische Gesellschaft der Wissenschaften*.

Ignác Born (1742 - 1791) studoval na latinské škole ve Vídni a poté práva. Byl velmistr rakouské organizace svobodných zednářů, geolog, mineralog, osvícený kritik, empirik a literární satirik. Tato vůdčí osobnost proticírkevního hnutí v Čechách, kterou Borna můžeme nazvat, ve svém díle *Monachologie*⁸⁰ silně posměšným, až nevybíravým způsobem odsoudil všechny mnišské řády. Vyčítal jim, že napomáhají k odsouzení rozumu a že jsou institucemi, které nijak neprospívající skutečné víře. Spis *Státní paruka*, vydaný v roce 1772, je zaměřen proti zaujatým představitelům, kteří odmítají nové požadavky. Born se stal prvním ředitelem společnosti. Dokázal okolo sebe shromáždit slavné muže našeho obrození – Dobnera, Durycha, Pelcla, Voigta, aj.⁸¹.

I Josef František Kinský (1739 – 1805) byl silně inspirován myšlenkami Basedowými. Dětství strávil v rodinném prostředí pod dohledem vychovatele, rané mládí v Tereziánské rytířské akademii, pak následovala studia na pražské Karlově univerzitě. V průběhu sedmileté války vstoupil Kinský dobrovolně do armády. Po návratu do Prahy se zařadil do okruhu průkopníků vědy a techniky. Věnoval se ale především práci vychovatele a pedagoga. I on, podobně jako ostatní filantropisté čerpali z myšlenek Komenského, Locka a Rousseaua. Tyto převzaté ideje se Kinský snažil implantovat do aktuálních prostředí. Tím velmi obohatil vlastní myšlení. A právě touto touhou přizpůsobování se značně lišil od svých podněcovatelů. Rozlišování chovanců podle jejich stavu a jmění bylo podle něj silně nepedagogické a mělo se od toho rychle ustoupit. Nepřehlížel ani teorii, vědu a umění a stejně tak nepohrdal klasickou literaturou a antikou. V ostatních záležitostech, kterými jsou důraz na praktický život, mateřský jazyk, tělesnou výchovu, realie, smyslové vnímání a hravé učení se s filantropisty zcela ztotožňoval. Měl hluboký smysl pro rodinnou výchovu. Snažil se jí zapojit do rámce školského tak, aby škola a rodina byly vždy na sebe působící a doplňující se skupiny. V tom tkvěl i jeho požadavek, že mravní výchova má stát nad rozumovou a to zejména v otázce náboženství.

U pluku, jemuž Kinský velel založil jako 29letý kadetní školu a začal mladým kadetům přednášet geometrii. Ústav zřídil plně ze svých nákladů, což dostatečně svědčí o jeho lásce a potřebě k pedagogice vůbec. Tím na sebe obrátil i pozornost císařského dvora a stal se rázem člověkem, do kterého bylo vkládáno plno nadějí jako do příštího reformátora vojenského školství. V roce 1775 založil společně s Bornem Vlastenecké muzeum při pražské univerzitě. V roce 1777 věnoval Kinský Univerzitní knihovně svoji osobní knihovnu

⁸⁰ Dílo bylo vydáno v roce 1783.

⁸¹ Všichni ovšem přednášeli a psali v němčině a latině.

nazývanou Bibliotheca Kinskyana minor⁸² a roku 1781 přispěl stejné bibliotéce sbírkou vojenské literatury nazývanou Bibliotheca Kinskyana militaris⁸³.

Kinský se snažil vyvíjet i svoji vlastní vědeckou činnost. Pedagogické a vychovatelské názory uveřejnil v roce 1773, kdy anonymně vydal knihu Připomenutí důležité věci od jednoho Čecha⁸⁴. O rok později se kniha dočkala druhého vydání a byla přeložena do francouzštiny. V roce 1776 vydal Kinský svoji druhou knihu O vychovateli⁸⁵. Ve spise vyložil především svoji představu o tom jak má vypadat pedagog-vychovatel. V roce 1777 obdržel Kinský rozkaz ke studijní cestě po vojenských školách v Evropě. Ještě před odjezdem měl vykonat návštěvu Vojenské akademie ve Vídeňském Novém Městě, která měla být reformována. Kinský se zajímal především o to, zda je zdejší výuka a výchova prováděna podle filantropických zásad.

V roce 1779 byl Kinský jmenován ředitelem Vojenské akademie ve Vídeňském Novém Městě. Jeho úkolem bylo uskutečnění potřebných reforem na akademii. Na této škole chtěl předně reformovat vnitřní režim, který byl před jeho příchodem založen na hýčkání chovanců z vyšších zaopatřených vrstev. Žádal proto cestu účelné výchovy, zvláště pak mravní pedagogickou zásadou, která zní: *„neúnavná činnost, vytrvalé přemáhání všech předsudků a překážek v cestu se stávajících.“* (Dvorský, J., 1931, s. 39). Pro spolehlivý a přehledný řád ve škole zavedl, podobně jako Basedow ve svém filantropinu tabule, které se vyskytovaly na dobře viditelných a nejnavštěvovanějších místech v prostoru ústavu, kde byly podrobně rozepsány povinnosti jednotlivců i dozorců. Připojen byl vždy i čas, ve kterém se mají dané úkony provádět. Tímto počinem se toto zařízení stalo vzorem pro celou Evropu.

Dalším jeho cílem bylo šířit odborné snažení a mravní výchovu. Díky tomu se stal tvůrcem prvního rakouského učiliště pro výchovu důstojníků. Stal se průkopníkem v oblasti mapování. Zavedl např. ruční situační kreslení nebo vyměřování terénu. Díky tomu se škola stala světoznámou a mnozí jeho žáci se později stali kvalitními důstojníky. Pro svou dobrotu a duševní čistotu byl nazýván „otcem Kinským“. Tato pocta se týkala i jeho chotě, která byt byla bezdětná, se vlídně starala o zábavu a hry svých svěřenců. I jí často titulovali chovanci matkou.

⁸² Knihovní fond obsahuje 475 titulů v 881 svazcích z let 1521 – 1799. Kinský knihovnu, i po jejím odevzdání, stále doplňoval.

⁸³ Tuto sbírku, která obsahuje 376 svazků z 16. až 18. století, vybudoval v průběhu své vojenské kariéry.

⁸⁴ Originální znění: Erinnerung über einen wichtigen Gegenstand von einem Böhmen.

⁸⁵ Originální znění: Über die Hofmeister.

V Kinského pedagogice se objevily i dvě zvláštnosti. Do ústavů zavedl tzv. „seřad“⁸⁶, což bylo shromáždění všech žáků, učitelů a dozorců, probíhající v čase poledne. Účelem této sešlosti bylo veřejné hodnocení, při kterém se dostávalo zasloužené pochvaly ukázněným, hodným a pracovitým studentům a naopak otevřené výtky všem provinilcům. Druhou specifičností bylo zavedení tzv. „Fámulů“ do škol. „Byli to chlapečtí obsluhovatelé akademiků, kteří byli vybíráni z rodin bývalých vojáků, nebo ze sirotků, kterým se pak v akademii dostávalo elementárního vzdělání.“ (Dvorský, J., 1931, s. 41). Základ v jejich učení ležel na veškerých vojenských vědomostech, výuce vojenského slohu, českému jazyku a kreslení. Takto vzdělaní Fámulové pak nadále působili na akademii ve funkcích pištců, bubeníků a trubačů. Vyskytli se i tací, kteří se dostali do pluků jako písaři a ti nejlepší zastávali i místa důstojníků.

Kinský, jako voják-pedagog se snažil dokázat, že „vojna může být něčím více než bezduchým a planým vojančením“ (Dvorský, J., 1931, s. 43). Ve vyučování dbal především na praktičnost, proto i kvality, kterých má žák dosáhnout ve vyučovacím procesu jsou vedle vědomostí a dovedností také síla, zdraví, obratnost, morálka, láska k bližnímu a mravní jednání, úslužnost a pracovitost. Cílem byla chovancova samostatnost, které se nedá dosáhnout jinak, nežli uměním mluvit, myslet a jednat a tomu se dá naučit pouze prostřednictvím kvalitního vzdělaného vychovatele. Výuka klasických jazyků, logiky, metafyziky a estetiky se jevila jako velmi nepraktická.

Jako pravý filantropista se Kinský projevil v otázce naprosté rovnocennosti výchovy individuální a sociální. Dětem má být už od malička vštěpován vztah k druhým lidem a respektování potřeb svých bližních. S tím související společenská výchova není pro Kinského tak zásadní. Sice se jí v některých pasážích svých prací také věnuje, ale jen okrajově a mnohem stručněji než ostatní filantropisté. Považuje za nutnost umět se pohybovat ve společnosti, k čemuž mají dopomoci hlavně jazyky.

Ve své pedagogice se zabýval i osobou vychovatele, učitele, který je podle něj nejdůležitější ve výchově ke správnému vlastenectví. Domnívá se, že žák by měl disponovat potřebnými znalostmi o své rodné zemi. A to jak v podobě historických faktů, tak i činů přítomnosti. Z toho důvodu je potřeba vychovat nejdříve vzdělané učitele v tomto oboru, aby byli schopni předat své vědění. Proto také klade důraz na tuzemské pedagogy. Učitel z cizí země nemůže správně vychovat. Kostrou výchovy se stala morálka, která je zakotvena

⁸⁶ Rangierung.

v náboženství. Řadí se společně s rozhodností a neutuchající touhou po vědě k základním stavebním kamenům. Kinský dává přednost formálním úkolům výchovy před materiálními.

Kinský kladl důraz na individualitu. Zdůrazňoval, že tohoto přístupu je obzvláště zapotřebí u žáků slabších, kterým nemají být nijak dávány najevo jejich slabiny. Naopak, přístup tkví ve shovívavosti, klidu, pozornosti, trpělivosti a jasnosti ve vyučování. Takový chovanec nesmí být svým učitelem ani spolužáky tupen či podroben vysmívání. Se stejnou rozvážností se má přistupovat i k žákům temperamentnějším či zlostným. Největší chybou jsou dlouhá kázání a moralizování, tresty či zákazy. I k takovému žáku se musí přistupovat s chladnou hlavou a vnitřním klidem, kterým se nejúčinněji dosáhne dobrých výsledků. S ohledem na tyto náležitosti musí být respektováno i různé tempo každého jednotlivce při osvojení vědomostí. I délka vyučování se pak individualizuje jednak podle věku, tzn., že děti mladší mají mít méně vyučovacích hodin zaměřených především na mechanickou práci jako je psaní či kreslení. Postupným vývojem a dozríváním se má přecházet k předmětům náročnějším, vyučovaných ve větším počtu hodin. Výchova má být upravena i podle rasových, kulturních a sociálních poměrů a rozdílů. Indukce zde má stát nad dedukcí. V úvahu nepřichází ani vzájemné posuzování a porovnávání znalostí a dovedností žáků.

Kinský zrazoval i od encyklopedického vědění, které podle jeho názoru nevede k užítku a k podstatě žákova vzdělání, neboť se tím nerozvíjí žákovo myšlení a uvažování. Mezi předměty je nutno vytvořit spojitosti, což odborně můžeme nazvat jako paralelní úprava učiva. Chovanec má být vzděláván od pátého do osmnáctého roku. Na počátku samého vyučování se dítě má učit tanci, a to od pátého roku a nejpozději do třinácti let. Od pátého do sedmého roku se podávají základy mateřštiny a němčiny. V šesti letech se začíná vyučovat kreslení, ovšem pouze v podobě předkládaných rytin, aby se děti nejprve s uměním seznámily. V sedmi letech přichází psaní a základní početní úkony, které končí v deseti letech. Dále se v tomto věku začíná s návštěvou dílen. Mezi sedmým a osmým rokem dochází ke zdokonalení mateřštiny. V osmi letech se přechází ke kreslení, tentokrát už v podobě systémové výuky, která má trvat do třináctého roku. Dále se v osmém roce učí četbě. Od sedmého roku do čtrnácti let se zdokonaluje jazyk německý a francouzský. V devíti letech začíná výuka řečtiny a latiny, která trvá do čtrnácti let. V deseti letech je možno u talentovanějších žáků vyučovat základy hudby. V jedenácti letech se přechází k matematice. Ve třinácti letech se začíná s geometrií a soustavně se učí dějepis a zeměpis, šerm a jízda na koni. V patnáctém roce dominuje angličtina a italština, logika a metafyzika. V šestnácti až osmnácti letech je vzdělávání rozvrženo vyučováním základů fyziky a příbuzných věd

přírodních. V osmnácti letech končí činnost vychovatele a chovanec se sám začíná věnovat právu a správě. Devatenáctým rokem nastupuje předvojenská výchova (Dvorský, J., 1931).

Svámi pedagogickými názory Kinský nejvýrazněji ovlivnil osvícence Cornovu. Ignác Cornova (1740 – 1822) navštěvoval jezuitské Staroměstské gymnázium, poté vstoupil do jezuitského řádu a vystudoval teologii v Olomouci. Po krátké kazatelské činnosti se začal věnovat pedagogice a za nedlouho se stal profesorem všeobecných dějin na pražské univerzitě. Od roku 1789 byl členem Královské společnosti nauk a v letech 1803-1804 se stal jejím ředitelem. Většinu svých pojednání začal publikovat v časopise *Abhandlungen*⁸⁷. Domníval se, že k přetváření člověka a společnosti a k lepšímu porozumění státnictví a politice je nutno využít právě studium historie. Mimo jiné sepsal jako mistr zednářské lóže i návrh na výchovu zednářských sirotků⁸⁸.

Neblahý vliv na pokračování tohoto dobře započatého rozvoje školství v Rakousku měla francouzská revoluce. Francie vyhlásila Rakousku a Prusku válku a veškeré snahy o reformy začaly upadat. Školství se opět podřizovalo katolické církvi. Když byl v roce 1805 vyhlášen tzv. Schulkodex, jehož hlavní zásadou bylo, že stát nepotřebuje lidi vzdělané, ale dobré poddané, došlo ve školské sféře k značnému regresi. Avšak osvícenství a osvícenský filantropismus měl na učitele samotné takový vliv, že i v této době se nadále myšlenky těchto směrů rychle šířily. Největší roli v tomto rozvoji měli vlastenečtí učitelé, kterým byl i Jan Jakub Ryba (1765 – 1815). Pro svou pedagogiku využíval mnoho filantropických děl, zejména pak Campeův *Theophron*.

Dalším lidovým průkopníkem v oblasti školství byl Jan Nepomuk Filčík (1785 - 1837). Tento „vzorný učitel“⁸⁹ krom své knihy *Pravidla dobropísemnosti české*⁹⁰ publikoval své myšlenky a zkušenosti z vyučování v časopise *Přítel mládeže*⁹¹.

Tento časopis vydával Liboslav Ziegler (1782 – 1846), který byl rovněž osvícensky a filantropicky orientovaný vlastenec. Nejvíce čerpal z Campa a Salzmannů a od filantropistů převzal snahu klást stejný důraz na rozum a tělesnou výchovu. V tomto časopise byly často

⁸⁷ Časopis založený při Královské společnosti nauk.

⁸⁸ Filozofická fakulta Masarykovy univerzity. *Ignác Cornova* [online]. 2011-06-11 [cit. 2011-04-06]. Dostupné z WWW: <<http://www.phil.muni.cz/fil/scf/komplet/cornov.html>>.

⁸⁹ „vzorný učitel“ byl titul, který mu byl udělen v roce 1830 za jeho pedagogickou činnost.

⁹⁰ Tato kniha vyšla v roce 1822.

⁹¹ Byl to první český poloúřední časopis vydávaný v letech 1823 – 1835.

otiskovány také myšlenky Jana Javornického, který byl velkým zastáncem samotného Basedowa.

Z myšlenek Ch. Salzmana čerpal i František Čupr (1821 – 1882). Čupr se snažil Salzmannovy myšlenky aplikovat do praxe. Na jejich základě založil i vlastní školu, která se nesla plně v duchu schnepfenthalského filantropina. (Veselá, Z., 1992, s. 7 – 14, Štverák, V., 1980, s. 65 – 77).

ZÁVĚR

V úvodu této práce jsem si položila několik otázek, na které jsem se snažila postupně odpovědět. Nyní bych tyto základní poznatky shrnula.

Basedowovy názory na výchovu vycházely z mnoha pramenů. Jistě to byl Jan Amos Komenský svým dílem *Orbis pictus* a svým názorným vyučováním. Dále John Locke, který Basedowa přivedl na myšlenku nezbytnosti edukátora, který v jeho koncepci hraje neméně významnou roli a potřebu tělesné práce. A zcela určitě to byl i Jean Jacques Rousseau, který stejně jako filantropisté chtěl vychovat svobodného člověka, který má být učen vlastní zkušeností. Basedow a Rousseau k sobě byli často přirovnáváni jako paralely. Ovšem filantropisté chápali lidskou svobodu jako prostředek ke správně fungujícímu státu. A v tomto ohledu se vztah Basedowa a Rousseaua, který byl často řešen v kruzích ostatních filantropistů i jejich kritiků rozcházel. Basedow klade velký důraz právě na společnost, bez které by vlastně jeho snaha vychovat lidi k praktickému životu a vlastenectví neměla smysl. Oba dva pedagogové se liší také v pohledu na individualitu. Basedow se individualitou nezabývá. Je silně sociálně zaměřen. Děti se měly vyučovat a vychovávat společně.

Basedow a jeho přívrženci však pouze nekopírovali své vzory. Zasloužili se i o prohloubení těchto myšlenek a navíc přicházejí i s požadavky zcela novými a nikým před nimi nevyslovenými. Jako první vytvářejí dětskou literaturu, podporují naprostou nevázanost pohybu a vzdělávají bez náboženství. Zásadní novum byla oblast sexuální výchovy a prohloubení pedagogiky jako vědního oboru.

Basedow sám se proti obviněním z kopírování cizích idejí bránil „...stejným způsobem jako Spinoza svým nepřátelům při své exkomunikaci: „Není nic nového, nové je pouze uspořádání“, nebo jako Goethe Eckermannovi: „Co tu je, je moje, a ať jsem to vzal ze života nebo z knihy, na tom nezáleží. Hlavní je, že jsem to správně použil, uspořádal a uvedl do souvislosti.“ (Štverák, V., 1980, s. 36).

Ve druhé kapitole, nazvané Filantropický ideál, vycházím z citátu, že cílem filantropistů se stalo „...vychovat mládež k životu obecně prospěšnému, vlasteneckému a šťastnému.“ (Štverák, V., 1980, s. 51). Toto štěstí mělo spočívat v dodržování a respektování určitých norem jednání každého člověka a tím se vyvarovat bezuzdnému uspokojování lidských potřeb. A zde se Basedow dostal do rozporu se svým vlastním životem a zároveň i se svým stanoveným požadavkem, který vyžadoval po svých svěřencích ve filantropinu. Soudím, že v jeho případě se rozhodně nedá mluvit o podléhání normám, ale naopak byl

charakteristický již zmíněným nezkrotným uspokojováním svých potřeb. To samozřejmě souvisí i s dalším filantropickým požadavkem jít svým svěřencům dobrým příkladem. Jeho životní styl plný karbanu, alkoholu, své okolí obtěžujícího kouřením, dlouhého a hlučného ponocování tomuto cíli rozhodně neodpovídá. Basedow se nestyděl v těchto stavech obluzení předstupovat i před své svěřence, což mě nevyvratitelně přesvědčilo o tom, že jako učitel a vychovatel jednoznačně zklamal. Samozřejmě, že jeho myšlenky, nápady, záměry a ideály byly v jeho době nenahraditelné a bezesporu se v tomto ohledu řadí mezi přední pedagogy své doby.

Filantropisté chtěli u svých svěřenců dosáhnout relativní dokonalosti. Myslím, že v tomto případě můžeme mluvit o úspěchu. Minimálně v oblasti tělovýchovy, která měla přispět k souznění duše a těla a tím připravovat žáky i k manuálním činnostem. Největších úspěchů však filantropisté dosáhli v otázce vymanění se z církevní nadvlády.

Ve třetí kapitole nazvané Johann Bernhard Basedow se dominantou stává Elementarwerk. Toto dílo v některých svých pasážích vyniká brilantností, jinde však upadá v nesrozumitelnost a místy i nicotu. To se netýká jen obsahu, ale i kreseb Chodowieckého, který je někdy skutečným umělcem, jindy zas kreslícím diletantem. Např. v otázce pohlavní výchovy má Basedow zásluhy určitě v tom, že se vůbec pustil do tak složité a před ním neřešené, ba tabuizované problematiky. Ale jistě je mnoho kritiků, kteří by mu poradili, že otevřenost, se kterou se do řešení tohoto problému pustil je nad mírou vkusu a chápání dětí. Možná i tato jeho cesta naprosté upřímnosti pramenila z nelehkého dětství, které musel se svým otce prožít. Připadá mi, že v některých věcech nezná střední cesty a vrhá se z extrému do extrému. V otázce náboženství a víry se projevil v celistvosti duch osvícenství, který vše zakládá na rozumu. Boha děti mají hledat a následovat, ale vždy musí být schopny se podrobit racionálnímu zdůvodnění. V tomto ohledu sama stojím na rozhraní tohoto chápání. Vždyť pokud by bylo všechno božské odůvodnitelné, proč by pak existovala víra jako taková? Víra je přece postavena na nezodpověditelných základech a právě naše pevné přesvědčení, že to ono tak má být nás nutí k vyslovení „věřím“! Velkým přínosem pro dobu, ve které byl Elementarwerk sepsán byl i závěr této knihy O náboženství, kde Basedow představil všechna náboženství včetně ateismu.

Poslední dvě knihy Elementarwerku trpí přetížeností vyučovací látky. Obsah se jeví, jako by patřil do rukou lidem už vzdělaným, neboť je zapotřebí užití logického myšlení, aby byla látka vůbec pochopena. Jistě, že i tento fakt se řadí mezi nedostatky, které s sebou toto dílo nese, ale v této otázce zastávám zcela neutrální postoj. Chápu důvody kritiků pro jejich

nelibost, chápu, že pro děti to není všeobecné základní poznání a že je to může v jejich vývoji spíš zmást než vést k užitku. Ale na straně druhé si uvědomuji obtížnost sepsání encyklopedie, kterou Elementarwerk byl. Kde je hranice důležitosti, co děti mají a nemají vědět? Ostatně tento strašně těžký úkol pohltil i Komenského, který jak v Orbisu, tak i v předchozí Bráně jazyků přetěžuje dětskou mysl podobně. Jedná se o přetěžování kvantitativní i kvalitativní. A myslím, že doposud neexistuje a dlouho ani existovat nebude dětská encyklopedie, která by byla schopna se tomuto vyvarovat.

Od obsahu bych teď ráda přešla k jazyku tohoto díla. Základem byla mateřština, tedy němčina, a následovalo vydání latinské a francouzské. Přičemž se domnívám, že francouzský překlad byl pro Basedowa mnohem libější, než latinský, vzhledem k tomu, že latinu považoval za přežitek. A francouzština, která byla na počátku svého pronikání mu navíc dopomohla přivést své koncepce do celého vzdělaného světa. Zde mám snad výtku jedinou. Plně souhlasím s přirozeným učením se bez gramatiky, ale zároveň nechápu, proč Basedow stanovil výuku cizích jazyků až od sedmého roku věku dítěte. Pokud se vypustí gramatika, která je pro mě synonymem pro nudné memorování, tak nač tak dlouho otálet? Z praxe všichni víme, že dítě, které má rodiče každého jinak mluvícího se naučí oběma řečem zcela automaticky a bez problémů. Právě proto, že je učeno hrou a ne učením se nazpaměť.

Co se mi však velmi zamlouvá je Basedowův návrh, který už zazněl ve Výzvě. A to ten, že výchova se má podřídit i divadlu a knihovnám. Tato Basedowova myšlenka o rozvíjení národního charakteru divadlem a knihovnami se mi velmi líbí a plně s ní souhlasím. Samozřejmě, že v dnešní době má student volný přístup do jakýchkoliv zařízení tohoto druhu, ale pouze v rámci vlastního zájmu. Tento Basedowův názor bych proto rozšířila o nenáročnou povinnost každého žáka na školách základních, středních odborných učilištích a středních školách např. v podobě povinných exkurzí pořádaných v rámci každé školy.

I přestože, jak už jsem popisovala, se stal ve třetí kapitole dominantou Elementarwerk, nedá mi nevrátit se i k samotné osobnosti Basedowa. V této věci jsme zcela odkázáni na svědectví a popisy, které vznikly a dochovaly se. Cipro ve své knize popisuje že Goetheovo vyprávění⁹² není čistá pravda, ale ve velké míře se jedná o „Dichtung“⁹³, takže takto vypodobněný Basedow může sloužit jen jako vábnička pro čtenáře. Ovšem ani toto tvrzení neznámá, že se z Basedowa stane rázem člověk zodpovědný, způsobilý, zdravě žijící či

⁹² Viz. strana 16.

⁹³ Báseň.

snášelnivý. Jsem si jista, že se na Basedowově povaze podepsalo i jeho drsné dětství a špatné zacházení otce. I přes takto silná slova se stal Goethe Basedowovým obdivovatelem. Ve svém projevu se stal v určitých pasážích i jeho podporovatelem. Zamlouval se mu požadavek na příjemnost a přirozenost vyučování a jeho požadavek, aby staré jazyky byly cvičeny v přítomnosti. Oproti tomu mu vytýkal vyobrazení v Elementarwerku, které označil jako nepřirozené. Že i v přírodě samotné u sebe bývají vždy předměty k sobě patřící a že Elementarwerku tato nestrojenost schází. Co se kladů týče, vyzdvihuje Goethe Basedowovu grandióznost, vznešenost a poutavost, se kterými dokáže mluvit o svých plánech.

Čtvrtá kapitola pojednává o filantropinu. Vysněném ústavu všech filantropistů. Na úvod tohoto rozboru cituji slova Kantova, horlivého nadšence myšlenek filantropismu i filantropina samotného. „*V evropských zemích nechybějí ani výchovné ústavy, ani uvědomělá pile učitelů, usilujících prospěti celku ze všech svých sil. Ovšem v současné době se nezvratně ukazuje, že všechno je zkaženo již od samotného počátku, neboť lidé soustavně jednají proti přírodě. ... Nikoliv tedy pomalá reforma, nýbrž toliko rychlá revoluce zde může pomoci. A k tomu není potřeba ničeho jiného než jen jedné jediné školy, která by byla podle pravé metody zcela od základu přebudována osvícenými muži, jednajícími nikoliv ze ziskuchtivosti, nýbrž z ušlechtilé horlivosti. ... Takový výchovný ústav už není jen pouhá krásná myšlenka, protože se objevila možnost uskutečnění pradávných snah v účinné a viditelné podobě. ... Uznání veřejnosti a zejména souhlasně pochvalný úsudek svědomitých a poučených znalců z různých zemí jistě přispěje k seznámení čtenáře těchto novin s desavským výchovným ústavem (filantropinem) jako s naprosto jedinečným zařízením, po všech stránkách výborně promyšleným.*“ (Štverák, V., 1980, s. 195 - 198). Filantropinum fungovalo s maximálním ohlasem. Svěřenci se stali i chlapani z různých států. Úspěch byl veliký. Avšak jak tomu v Basedowově životě bývalo pravidlem, i v tomto případě střídal značný úspěch hrozivý pád, který přišel po veřejné zkoušce, na kterou se sjelo mnoho učenců. Herder se např. vyjádřil slovy: „*Pomatený Basedow, tento slepý Herostat a samozvaný desavský pontifex maximus přeměnil svůj ústav ve skleník, ba spíše ještě v husí posadu; nesvěřil bych mu ale do péče ani housata, natož děti.*“ (Štverák, V., 1980, s. 32). Rochow soudil, že se spíš předváděl Basedow. K velkému překvapení se k odporu připojil i Goethe. Největší porážkou pro Basedowa bylo odsouzení Schummela, který nejdřív jeho filantropinum veřejně vychválil a rázem všechno zavrhl.

Postupem doby se změnil i názor vztahující se k zániku filantropina, který byl obvykle připisován Basedowově neschopnosti. Byl obviňován z nezpůsobilosti k organizačnímu řízení

či haštěřivosti. Avšak nynější historik pedagogiky B. Basedow⁹⁴ se věnoval hlubšímu zkoumání této problematiky. Odhalil, že na zánik ústavu, měly významný vliv vnější faktory, které byly založeny na neustálých reformách pojetí školy v některých státech, odkud pocházeli žáci dessavského filantropina. „*Například zavedení abiturientských zkoušek v Prusku znemožnilo pruským žákům studium v Dessavě. Právě tak zřízení německé školy v Petrohradě odčerpalo z Dessavy mladé Němce z Ruska, atd.*“ (Cipro, M., 2003, s. 91).

V páté kapitole srovnávám Basedowa s Komenským. Myslím si, že do závěrečného shrnutí právem patří slova Bendelmayera vyřčená k dílu *Elementarwerk*: „... *není otázky moderní pedagogiky, které by nebylo dotčeno, a není otázky, která by byla odložena bez pokusu vyřešení; a tímto řešením, často proti minulosti novým, někdy přejatým nebo upraveným, v nás budí buď nadšený souhlas nebo odpor. ... Teorie a praxe, vždy od sebe vzdálené, odstupují tu od sebe ještě dále nevytrvalostí a nedůsledností autorovou. Jeho kritika současného školství je ostrá a statečná, ale jeho vlastní pokusy o reformu školy, a k těm náleží jako úhelný kámen právě *Elementarwerk*, mají samy hluboké vady, a trpí nedbalostí, kterou Basedow tak krutě vyčítal. ... spojuje svojí teorií školu a život, ale píše dílo, které tuto školu odsunuje do pozadí, a ukazuje tak na její méněcennost vzhledem k výchově rodinné ... zastance reálií a mateřštiny neomezí na pravou míru svého nadšení, a uvízne v plochem utilitarismu a pohrdání antikou; hlasatel nové výchovy prací tělesnou, kterou rehabilituje, při čemž práci duševní zaměňuje pouhou hrou; přítel všeho přirozeného je roveň vychovatelem staromódním, neboť příliš mnoho v knihách o vychování mluvil; metodik bez zřetele k individualitě, hlasatel koncentrace je autorem knih velmi roztržitých; je duchaplný a má řady skvělých popudů, ale, co do hloubky a solidnosti, je nesporně předstižen řadou současníků i pokračovatelů.*“ (Bendelmayer, K., 1920, s. 118 - 119). Jak je patrné z těchto slov, tak *Elementarwerk* spíš trpěl nedokonalostí, než aby sloužil k užítku. Samozřejmě, že ještě více se tyto nedostatky díla odkrývají ve srovnání s dokonalostí Komenského. *Orbis* byl zpracovaný účelně, přehledně, kvalitně, a to jak slohově, tak i obsahově, měl logické uspořádání. Domnívám se, že z velké části problémem *Elementarwerku* byl právě důraz na rozum. Neboť právě Basedow se svou přehnanou racionalitou postavil celý život na nové, ne úplně šťastné základy. Snažil se rozumově vyobrazit i Boha, z čehož pak následoval rozvoj chyb dalších. Zcela se odvrátil od jednotlivce a vše směřovalo jen k celku. Oproti tomu u Komenského měla výchova vést k tomu, aby člověk Boha hledal všude. V Písmu, v sobě samém i v okolním světě a tzn. i ve svém bližním. Proto v *Orbisu* nejsou nedostatky týkající

⁹⁴ Jeho jmenovec a možná i potomek.

se individualit. I v otázce prohloubení látky Basedow neobstál. Obsah je sice sám o sobě rozšířen, což ale v Basedowově případě není synonymum ke slovu prohloubil. Výkladové látky jako takové je v *Elementarweku* málo, zato překypuje o ničem nevyovídající mnohomluvností. Takže *Elementarwerk*, který strádá ve všech rovinách je nesrovnatelný s dílem Komenského. I v otázce pedagogického realismu se Komenský dostal dál než Basedow. Zatímco Komenského realismus se stal vzorem pro moderní školu, Basedowův realismus zůstal navždy jen v autorově teorii, neboť uvedením do praxe byl zklamáním.

I *Orbis* má své nedostatky. Nedostatky, které vždy mezi praxí a teorií budou. *Orbis* přetěžuje dětskou mysl. A je pravda, že tuto vadu nebyl Komenský schopen odstranit nikdy, i přes několiké pokusy. Už *Brána jazyků*⁹⁵, i přes veliký její úspěch byla knihou nesrozumitelnou pro děti. Sám Komenský pochopil, že překročil chápavost mládeže a přetížil její paměť. Na tomto základě dílo ještě několikrát přetvořil, aby se vyvaroval těmto nedostatkům. Právě jedním z těchto pokusů je *Orbis*, který je oproti *Bráně jazyků* zjednodušen značně, ale zcela se s tímto problémem Komenský vyrovnat nedokázal.

Obě tato díla, *Orbis pictus* a *Elementarwerk*, můžeme ocenit jako pokus o dokonalé encyklopedie a konstatovat jejich prospěšnost individuální. Ale přímé srovnání bude vždy vycházet z dané doby a chápání svých autorů. Zamyslíme-li se nad dobami vzniku těchto děl, resp. nad podmínkami pro jejich sepsání, musíme opět vyzdvihnout Komenského, který dokázal uspořádat něco tak velkolepého jako je *Orbis pictus* i v silné nepřízni své vlády⁹⁶. Oproti tomu Basedow⁹⁷ plně podporován svými státníky sepsal nesrozumitelný pokus o encyklopedii.

V tomto závěru určitě nemohu nechat bez povšimnutí i ostatní filantropisty, kterým se věnuji v kapitole šesté. V současné době zastává velké množství pedagogů stanovisko, že prvenství a skutečná filantropická pedagogika by měla být připsána spíše Ch. G. Salzmannovi. V menší míře se hovoří i o J. H. Campovi. Oběma se dostalo velkého věhlasu. Domnívám se, že touha dosazovat Salzmana na místo Basedowovo byla vyvolána tím, že se

⁹⁵ *Brána jazyků* otevřená, spis vydaný v roce 1631. Knížka obsahovala 8000 latinských slov v 1000 větách z počátku kratších, pak delších a rozdělena byla na 100 skupin.

⁹⁶ Komenského zastihla v době svého působení ve Fulneku porážka českého stavovského povstání, k němuž choval velké sympatie. Jako bratrský kněz byl nucen se po Bílé hoře skrývat. V roce 1628 opustil svou vlast a odešel do exilu do polského Lešna. Možnost návratu do své vlasti definitivně ztratil v roce 1648 uzavřením Vestfálského míru. Komenský proto nemohl pracovat pro dobro svého národa.

⁹⁷ Basedowovi se dostalo podpory mravní i hmotné. Úspěch jeho požadavků vytyčených ve *Výzvě* spočíval v naprosté náklonnosti vévody, císařů, literátů a ostatních významných osobností k jeho myšlenkám.

Salzmann ve své pedagogice zaměřil na všechny účastníky podléhající výchovnému procesu. Nadto ještě ke každé fázi výchovy zhotovil knihu. Pro rodiče to byl spis Račinka, pro vychovatele spis Mravenčinka či román Konrad Kiefer, ve kterém Salzmann došel dokonce dál v otázce osoby vychovatele než Rousseau ve svém Emilovi. Přesahující vliv měla kniha Račinka, která vynikala svou ojedinělostí. Tento spis namnoze převyšoval tehdejší literární chápání. Často je charakterizován jako „pedagogika naruby“, ve které autor vykládá výchovu mládeže formou popisů, jak nejlépe dítě zkazit. Tato jeho plodná činnost byla o to víc podpořena, že byl jediným filantropistou, který dokázal své ideje nejen správně formulovat, ale také zasadit je bez menších problémů do praxe. To vše se mu podařilo na základě jeho trpělivé, klidné a vyrovnané povahy. Jako jediný dokázal vybudovat filantropinum stálé, s vnitřním řádem a harmonií a především velmi úspěšné. Salzmann nejvíce ze všech filantropistů ovlivnil české pedagogické myšlení. Většina jeho spisů byla přeložena do češtiny. Péči o rozvoj duševního života dítěte se stává předchůdcem Fröbela, zdůrazněním samočinnosti a práva dítěte na vlastní rozvoj se odchyluje od Basedowa a blíží se k Rousseauovi. Campe byl zase vychvalován pro svůj základ, který položil literatuře pro mládež a pro neskonalou touhu ohlížející se pouze na prospěch dětí. Oproti tomuto výčtu charakteristik Salzmannova a Campeho se Basedow vskutku jeví jako osobnost nevhodná pro zakládání nové půdy pro výchovu a obnovu společnosti.

V kapitole poslední, sedmé, se věnuji filantropismu a jeho vlivu na českou pedagogiku. Ústřední roli pokračovatele zde hraje Johann Ignaz Felbiger. Je u něj patrný nejen vliv filantropistů, ale také Komenského hromadného vyučování. Největší jeho přínos ale vidím v zavedení povinné školní docházky. Domnívám se, že tato myšlenka se stala stejně podstatnou podobně jako zřízení školského kolegia pro dozor nad školami podléhajícím státu. Felbiger se stal nejvýraznějším propagátorem filantropických myšlenek v tereziánské době. Jeho myšlenky v duchu filantropismu však silně ovlivnily další pedagogy v následném rozvoji školství. Felbigerovým žákem a zároveň velmi zasloužilým filantropistou byl Ferdinand Kindermann. Jeho významné postavení ve filantropické pedagogice mu právem náleží díky záchraně Kaplické školy a následném požadavku, aby zreorganizoval celé české školství. Při této obnově došlo později k založení školství odborného, industriálního a učňovského, což byl velký pokrok ve školství českých zemí. Vrcholu své životní dráhy pedagoga dosáhl Kindermann jako ředitel rakouského školství. Kromě důležitých jmen, jako jsou Seibt, Cornova, Born, Pařízek, Ryba či Čupr měl dle mého názoru ještě značnější vliv na filantropickou pedagogiku u nás František Josef Kinský, který čerpal zejména z Basedowa. Zasloužil se nejvíce v rozvoji vojenského školství.

I když, doufám, už to z předchozího textu vyplynulo je zapotřebí ještě odpovědět na mé dotazy, vyřčené v úvodu této práce. Byl filantropismus pokrokovým hnutím? Odpovídám jednoznačně ano. Můžeme ho zařadit mezi průkopnické směry přinášející užitek v moderní pedagogice? Opět zní má odpověď ano. Stal se jeho zakladatel učitelem mecenášem? Zde má strohost odpovědí z předchozích otázek končí. Jistě byl zakladatel filantropismu vzácným člověkem v oblasti pedagogiky, který přinesl nesmírné bohatství, z něhož můžeme čerpat dodnes, ale bohužel musím říct, že pro mě Basedow mecenáš nebyl. Určitě ne v té podobě v jaké jsem původně zamýšlela tuto otázku. Byly jeho snahy naplněny? Zde odpovídám určitě ne. Naplněny byly nanejvýš některé jednotlivé prvky tohoto snažení, jako je např. vymanění se ze spárů církve. Ovšem byly to nezbytné elementy, bez kterých by ani nemohl zamýšlet hlubší pedagogiku. Proto má odpověď zněla ne, neboť dílčí složka nikdy nebude celek. Jaký vliv měl filantropismus na proměnu školy v tereziánském období, josefinismu a školy nynější? Říkám ohromný. Dále snad už postačí jen jména Felbiger, Seibt, Kindermann, Kinský, Cornova, Born, Pařízek, Ryba, Filčík. Je možné, že se filantropické ústavy staly paralelou ke Komenského dílně lidskosti? Ne. Může být snad někdo víc v oblasti pedagogiky než-li učitel národů? Jaké bylo hodnocení z hlediska přímého využití filantropických idejí v praxi? Zde je dvojí možná odpověď. Pokud se jedná o Basedowa, jak už jsem řekla mnohokrát praxe a teorie jsou absolutně nesrovnatelné. Ovšem co se týče filantropických idejí směru jako celku, pak bychom mohli hovořit o určitém úspěchu, např. v rámci schnepfentalského filantropina, GutsMutsově tělovýchově, Rochově sokratické metodě, Campeho, jakožto zakladatele dětské literatury či prvního univerzitního profesora Trappa. Kým byli filantropisté inspirováni? V největší možné míře Rousseauem, Lockem a Komenským.

Je neskutečné, že o jednom a tom samém muži jsem schopna říct, že by bez jeho koncepcí nebylo vytvořeno prostředí pro zrod nové, lepší školy a na straně druhé hovořím o jeho naprostém pedagogickém selhání. Avšak vím, z čeho tyto rozpory plynou. Basedow byl svého druhu jedinečným teoretikem, ovšem jeho povaha mu nedovolila uvést své plány do praxe. Domnívám se, že jádro jeho pedagogiky je perfektní, ale bodem zlomu mu vždy byly podrobnosti, souvislosti a nepatrnosti, pro někoho tak banální, které už nebyl schopen dopodrobna promyslet

Na úplný závěr bych ráda citovala slova Miroslava Cipra: *„Jestliže se o nejvýznamnějších spolupracovnících Basedowových – jako byli J. H. Campe, E. Ch. Trapp a Ch. G. Salzmann – říkává, že jej v leccčems předstihli, nemusí se to vykládat v jeho*

neprospěch. Vždyť všichni tři byli zhruba o dvacet let mladší, takže Basedow byl vlastně jejich mistrem. A co může být konec konců pro mistra lichotivější, než když je předstížen svými žáky? Po této cti toužil již Komenský. Patří tedy i Basedowovi něco zásluhy na tom, že Campe se proslavil jako filantropický spisovatel, Trapp jako první německý profesor pedagogiky a Salzmann jako autor úspěšných pedagogických knížek „Krebsbüchlein“ (pro rodiče) a „Ameisenbüchlein“ (o výchově učitelů) a jako ředitel nového Filantropina ve Schnepfentalu, které prokázalo mnohem delší životnost než Filantropinum dessavské. Ti všichni i mnozí další šířili ideje filantropismu a prosazovali je do praxe. Basedow však byl průkopníkem tohoto hnutí, a proto mu patří zvláště čestné místo v historii německé a evropské pedagogiky.“ (Cipro, M., 2003, s. 101).

SEZNAM LITERATURY

BASEDOW, J. B. *Elementarwerk*. Zweiter Band. Leipzig : Otto Wiegandt Derlagsbuchhandlung, 1909.

BENDELMAYER, K. Komenského Orbis Pictus, Basedowův Elementarwerk a Amerlingův Svět v obrazech. *Pedagogické rozhledy*. 1920, roč. 30, č. 3/6.

CIPRO, M. *Galerie světových pedagogů*. Praha : nákladem vlastním, 2002. ISBN 80-238-7452-7.

CIPRO, M. *Němečtí pedagogové*. Praha : nákladem vlastním, 2003. ISBN 80-239-0148-6.

DVORSKÝ, J. *Český apologeta, generál Fr. J. hr. Kinský, pedagog filantropismu*. Hranice nad Bečvou : nákladem vlastním, 1931.

HOFFMANNOVÁ, E. *Karel Slavoj Amerling*. Praha : Melantrich, 1982.

KÁDNER, O. *Dějiny pedagogiky*. Praha : nákladem Dědictví Komenského, 1910.

KÁDNER, O. *Vývoj a dnešní soustava školství*. Díl 1. Praha : Bohumil Janda, 1929.

KASPER, T.; KASPEROVÁ, D. *Dějiny pedagogiky*. Praha : Grada Publishing, 2008. ISBN 978-80-247-2429-4.

KLIKA, J.; SOKOL, J. *Stručný slovník pedagogický*. Díl 5. Praha : Ústřední spolek jednot učitelských, 1900.

KOMENSKÝ, J. A. *Orbis Pictus : Svět v obrazech*. Praha : Fr. Borový, 1941.

KUČERA, Z.; ŠTVERÁK, V. *Chrestomatie z dějin pedagogiky*. Praha : Karolinum, 1999.

Masarykův slovník naučný : lidová encyklopedie všeobecných vědomostí. Díl 6. Praha : Československý Kompas, 1932.

MÁTEJ, J. *Dejiny českej a slovenskej pedagogiky*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1976.

MENCK, P. Bilder-Bildung-Weltbild. *Paedagogica Historica*. 2000, roč. 36, č. 1. S. 93 - 110.

- NOVÁK, J. V. *Jan Amos Komenský, jeho život a spisy*. Praha : Dědictví Komenského, 1932.
- NOVOTNÝ, F. *Stručný přehled dějin tělesné výchovy a sportů*. Ústí nad Labem : Univerzita J. E. Purkyně, 2006. ISBN 80-7044-833-4.
- Ottův slovník naučný : ilustrovaná encyklopedie obecných vědomostí*. Díl 22. Praha : Otto, 1904.
- PEŠKOVÁ, J. *Pocta Univerzity Karlovy J. A. Komenskému*. Praha : Karolinum, 1991.
- REBLE, A. *Dějiny pedagogiky*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladatel'stvo, 1995.
- SALZMANN, K. B.; NEJEDLÝ, J. K.: *Krist. Boh. Salzmannova Mravenčína : návod k rozumnému vychovávání vychovatelův*. K českému vydání upravil J. K. Nejedlý. Praha : Fr. A. Urbánek, 1878.
- SKALKOVÁ, J. *Obecná didaktika*. Praha : Grada, 2007. ISBN 978-80-247-1821-7.
- SOMR, M. a kol. *Dějiny školství a pedagogiky*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1988.
- STRNAD, E. *Vlastenecký učitel*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1955.
- STRNAD, E. *Didaktika školy národní v 19. Století*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1975.
- ŠTVERÁK, V. J. B. *Basedow a jeho filantropinum*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1980.
- ŠTVERÁK, V. *Stručné dějiny pedagogiky*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1986.
- ŠTVERÁK, V.; ČADSKÁ, M. *Stručný průvodce dějinami pedagogiky*. Praha : Karolinum, 2001.
- VESELÁ, Z. *Vývoj české školy a učitelského vzdělání*. Brno : Masarykova univerzita, 1992
- Česká televize. *Dvaasedmdesát jmen české historie : Ignác Born* [online]. 2009 [cit. 2011-04-06]. Dostupné z WWW: <<http://www.ceskatelevize.cz/porady/10169539755-dvaasedmdesat-jmen-ceske-historie/209572232200010-ignac-born/?from=10>>.

Česká televize. *Dvaasedmdesát jmen české historie : Jan Amos Komenský* [online]. 2009 [cit. 2011-06-04]. Dostupné z WWW: <<http://www.ceskatelevize.cz/porady/10169539755-dvaasedmdesat-jmen-ceske-historie/208572232200033-jan-amos-komensky/>>.

ELBL, Pavel. *Ředitel Vojenské akademie ve Vídeňském Novém Městě František Josef Kinský* [online]. 2008, 2008-09-27 [cit. 2011-06-08]. Dostupné z WWW: <<http://www.primaplana.net/txt/clanky/kinsky-theresiana.html>>

Filozofická fakulta Masarykovy univerzity. *Ignác Cornova* [online]. 2011-06-11 [cit. 2011-04-06]. Dostupné z WWW: <<http://www.phil.muni.cz/fil/scf/komplet/cornov.html>>.